

IX. FEJEZET

SZEXUÁLIS VISELKEDÉSI NORMÁK

Mit értünk szexuális viselkedési normákon — A nemi különbség — Nemi különböszég és fejlődés — Nemi megkülönböztetés. A család intézménye. Házasság és viselkedési normák — A szabályozás nem természeti eredetű, hanem hagyományon alapul — Önző és önzetlen elemek — A házasság legelső meghatározása. Tabuk és konvencionalizálás — Nem a házasság, hanem a család az intézmény — Endogámia és exogámia — Többnejúság és többférjúság — A viselkedési normák összefüggése a többnejúséggel vagy többférjúséggel — Anyaági család és apaági család — Áttérés az anyaági családról az apaági családra — A rablás és a vásárlás formasággá válik — Női becsület és erény. Féltékenység — Szüzesség — Az erkölcsösség követelménye a férfiak számára — Szerelmi házasság. Házastársi ragaszkodás. „Féleség” — Heroikus házastársi odaadás — Hindu modellek és eszmények — A szlávok szexuális viselkedési normái — Az oroszok szexuális viselkedési normái — Kaukázi és szaharai törzsek — Középkori szexuális viselkedési normák — A „jó feleség” követelménye. Páros házasság — „Egy test” — Páros házasság — A házasság a modern kor viselkedési normáiban — A páros házasság alaki meghatározása — A páros házasság etikája — A páros házasság monopolisztikus jellegű — A házasság jövője — A szexuális életközösség normális típusa — Válás — A rabbik tanítása a válásról — Páros házasság és válás — Válás a középkorban — Az esketés megtagadása — Gyermekházasság — Gyermekházasság Hinduszánban — Gyermekházasság Európában —

Zárdába vonulás — Újraházasodás. Özvegyek — Özvegyek máglyahalála — A reform nehézségei — Özvegyek és újraházasodás a keresztény egyházban — Újraházasodás és a túlvilágba vetett hit — Faházasság — A japán nők.

357. Mit értünk szexuális viselkedési normákon. A viselkedési normák egyik legterebelyesebb és legfontosabb ágát alkotják a szexuális viselkedési normák. Felölelik a férfi és a nő viszonyát házasság előtt és alatt, valamint a házasok és nőtlenek (hajadonok) jogait és kötelességeit a társadalom többi részével szemben. A viselkedési normák szabják meg, mit jelentsen a házasság, ki léphet házasságra, milyen módon történék ez, hogyan lehetséges a válás, előirják a családi kapcsolatokban tanúsított megfelelő magatartás valamennyi részletét. Mindezekben a viszonylatokban nyilvánvalóan a szokás uralkodik és szabja meg a teendőket. Az írott jogszabályok és állandó jellegű intézmények kialakításakor ezek mindenkor átveszik, elrendelik és szabályozzák amit a viselkedési normák már jóval korábban meghonosítottak a társadalmi rendben. Az igazságszolgáltatásban is, kiváltképpen az esküdtsékek esetében, a családi viszonyokat a viselkedési normák szabályozzák. A bírók által hozott ítéletek tételes és tömör formában fogalmazzák meg az ezen kapcsolatok helyességére és jogosságára vonatkozó általánosan elfogadott nézeteket. Olyasféle kifejezéseink mint „endogámia”, „anyaági család”, „többférjűség” stb. csupán azoknak a népszokásoknak leíró meghatározásai, amelyek a különböző csoportokban már kialakultak és osztályozhatók.

358. A nemi különbség. A nemi differenciálódás gazdaságossága és előnye legfőképpen fizikai természetű. „A struktúra komplex jellegének fokozódásával a női nemző rendszer egyre komplexebbé válik. Mindez igen nagy energia ráfordítással jár, s világosan kirajzolódik, miként húz hasznott egy petét termelő organizmus azáltal, hogy megkímélődik

egy másik organizmus felkutatásával és megtermékenyítésével járó további erőfeszítéstől. MÁsrészt az is világos, hogy az az organizmus, amelynek legfőbb reprodukciós jellemzője egyszerűen csak az ondószálak termelése, alkalmasabb lenne a keresés és megtermékenyítés munkájára, ha nem gátolná ebben a nehézkes női nemző rendszer. Ebből adódik a nemek különválásának az előnye.”¹ Íme, ez az oka annak, miért függetlenek és egymást kiegészítők a nemek, de annak is, miért nem állítható sohasem az, hogy „egyenlöök”. Erővel rendelkezni családon belül, az iparban, a közügyekben, a háborúban és a vallásban nem ugyanaz a dolog és nem is lehet azonos. Mindegyik nem erősebb az élet valamely területén, és szükségszerűen gyengébb egy másik területén. Az egyenlőség képtelen állítás. „A harc törvényének hatására a him bátrabbá, erősebbé és harciasabbá vált a nősténynél. ... Haszonlóképpen a küzdelem során a him gyakran rendkívüli szépségre tesz szert, és a siker az ő szempontjából gyakran nagymértékben a nőstény választásától függ, hiszen feltételezhetően a legszebb társakat választják. Úgy tartják, legfőképpen a madarak világában érvényesül ez.”² Néhány kitűnő esetben a nőstény keresi ki magának a himet; például bizonyos madárfajtákknál történik ez így. Akadnak halfajták, ahol a him vigyáz az ikrákat, és sok him madár is segít a fészkekrákásban, a tojások költésében, és a fiókák gondozásában.³ Amikor a nőstények versengenek a himért, a nőstényben „megtalálható a poligám him valamennyi másodlagos jellemzője; ő a szébb, a bátrabb, a harciasabb”. Ez arra utal, hogy a másodlagos jellemzők a nemi kiválasztódás következményei.⁴ A férfiakról azt tartják, hogy öröklletesen poligámok, és ez a természetük „jelenleg kialakult ösztöneiben” gyökerezik. „A válogatás nélküli közösülés ösztöne sokkal erősebb a férfiakban, mint a nőkben, s nem vitás, hogy a férj sokkal gyakrabban jelent minden a feleségnek, mint fordítva.”⁵

359. Nemi különbség és fejlődés. Az evolúciós elmélet napjainkban elterjedt értelmezése szerint úgy vélik, hogy „a valamely nemre jellemző örökölhető sajátos vonások esetében az a tendencia nyilvánul meg, hogy főképpen vagy kizáráagosan az azonos nemű utódok örökölik azokat.”⁶ A nők állítólag szellemileg alkalmazkodóbbak.⁷ Megnyilvánul ez abban, hogy tapintatosak, amit azzal a kívánságukkal magyaráznak, hogy alkalmazkodjanak az erősebb nemhez, amelynek izomerejével nem vehetik fel a versenyt. Ha egy asszony ellenállna férjének, ezzel fölingerelné, élete veszélyben forogna. A passzív és sorsukba beletörődő asszonyok viszont életben maradnak. „Ezzel megtaláltuk legalábbis egyik okát annak, miért passzívabbak és beletörődőbbek a nők a férfiaknál.”⁸ Tapintatukat gyorsabb fölfogóképességeüknek tulajdonítják, meg annak, hogy hiányzik belőlük az önzés. „A férfi sokkal inkább önmagával elfoglalt, mint a nő, s így gyakran kevésbé észleli, mi megy végbe körülötte.”⁹ A férfi idegrendszerére stabilabb a nőinél. Ez a stabilitás a harciasság és bátorság következménye; a fejlett érzelmi élet ellentétes ezzel. „Abban a mértékben válik stabilabbá az idegrendszer, ahogyan az érzelmekben úrrá lesz az ember értemileg, föltéve, hogy minden egyéb adottság egyenlő.”¹⁰ Az évszázados alávetettség nyilván kifejlesztette a nőkben a függőség érzetét. A beletörődés és szívosság a nők két jellegzetes tulajdonsága. „Ősidőktől fogva ebben a szellemben nevelték őket.”¹¹ A hímek az egész állatvilágban változékonyabbak a nőstényeknél. A férfi változékonyisége nagyobb skálájú a nőénél. Törpék és óriások, lángoszek és idióták gyakrabban fordulnak elő a férfiak, mint a nők között.¹² A nők kevésbé filozofikusak; nem gondolják végig a dolgokat összefüggéseikben, nem elemznek, mint a férfiak. Miss Kingsley azt írja, találkozott „sok afrikai férfival, aki a fétisek gondolatkörében mozogva filozófus volt, de sohasem akadt ilyen nőre.”¹³

A fentiekben fölsorolt, megfigyelésen alapuló tények tekintetében szinte közmegegyezés áll fenn. A jellemző tulajdon-

ságok minden bizonnyal a hagyomány és a nevelés révénőrökölődnek. Sokkal kérdésesebb, vajon evolúciós jellegük-e. Annak véli őket az evolúciós filozófia néhány általánosítása nyomán, jóllehet ezen általánosítások helyességét és alkalmazását e területre soha nem bizonyították.

360. Nemi megkülönböztetés. A család intézménye. Házasság és viselkedési normák. Valamennyi antropológiai tény közül az emberi faj két nemre oszlása a legfontosabb. A nemek annyira különböznek struktúrájukat és funkcióikat illetően, következésképpen érzelmi és jellembeli sajátosságaik tekintetében is, hogy érdekeik ellentétesek. Ugyanakkor azonban a szaporodás tekintetében kiegészítik egymást. Semmi sem található a szexuális kapcsolatban vagy a nemezésben, ami ezt követően tartós kapcsolatot hozna létre egy férfi és egy nő között. A gyermekgondozás és -nevelés az, ami első ízben követeli meg az ilyen tartós kapcsolatot. A tartós kapcsolat tehát nem „a természetükből következik”. Intézmény és konvenció van mögötte. Egy férfit és egy nőt, feltehetőleg akaratuk ellenére, valamely magasabb érdek összehozott a létért folytatott küzdelem során. A gyermeket váró nőnek volt nagyobb szüksége a házasságra, de feltehetőleg ő húzódozott inkább attól. Szinte nem is találhatunk olyan csoportot, amelyben ne léteznék házasság, s amelyben a szexuális kapcsolat valóban a promiskuitáson alapulna. Azt állítják, hogy a Kamerunban élő törpe bakók nem ismerik a család intézményét. Gátlás nélkül követik állati ösztönököt.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy a család intézményének eredete visszanyúl arra az időre, amikor még nem léteztek ma is tanulmányozható bármiféle csoportformációk, a promiskuitás pedig csupán következtetés, mi előzhette meg a mai állapotot. A gyermekes nő valamiféle egyezségre lépett egy férfival — s ebből a szempontból érdektelen, vajon a gyermek apjáról van-e szó vagy sem —, s ennek alapján együtt folytatták a küzdelmet a létért. Az egyezségnek nyilván minden-

tőjük számára előnyösnek kellett lennie. Megegyezés alapján született. A család intézménye utánzás révén jött létre és vált szokásossá. A házasság volt az a megegyezés-forma férfi és nő között, amely révén részeseivé lettek a család intézményének. Az általunk ismert legprimitívebb életformában (ausztráliaiak és busmanok) a férfi bekóborolja a környéket, húusra vadászik. Felesége vagy feleségei a tűz körül várják egy előre megbeszélt helyen, gondját viselik a gyermekeknek, és gyűjtik a növényi eledelt. Erre az egyesülésre tehát bátran illik az ellentétek együttműködése meghatározás. Megtalálható benne már a munkaszervezet csírája. A népszokások terméke, hiszen az a szokás, amely az idők folyamán kialakul, az egyéneket vagy párokat elválasztó érdekek kielégítése módozatainak, feltalálásnak és kísérletezésnek az eredménye. Ebből következik, hogy a házasság valamennyi formája mindenkor és mindenitt az adott viselkedési normák szerves része.

361. A szabályozás nem természeti eredetű, hanem hagyományon alapul. A szexuális szenvedély sokkal erősebben befolyásolja az emberek jó- és balsorsát, mint akár az éhség, a hiúság vagy a szellemektől való félelem. Sokkal szövevényesebben függ össze más érdekekkel, mint egyéb erős indítékok. A velejáró kéj és kín, jó és rossz elől nincs menekvés. Két ellentétes véglete van: a lemondás és a szabadosság. Egyikük sem nyújt megbékélést és kielégülést, egyikük sem véd meg az ellentétes impulzusok okozta ingerek ellen. Semmiféle alapja sincsen annak a nézetnek, hogy „a természet” olyan vággyal ruházta fel az embert, amelynek kielégítése megbékélést és kielégülést hozna, csupán az emberek törvényei és intézményei szabtak szenvedést okozó korlátokat.¹⁵ Az igazság az, hogy a szabadosság minden megsoritás nélküli ösztökeli a vágyat, de végi tehetetlen kínba fullad. A lemondás viszont más természetű kint szül. Valahol a kettő között helyezkedik el a mértéktartás, ami egyszerű megoldásnak tűnik ugyan, mégsem ismerjük általánosan alkalmazható

- meghatározását. Bárhol is húzzuk meg a határt, mindenki oldalán újra megjelennek az ellentétes impulzusok (egyrészt az élvezetekbe merülés, másrészről a korlátozás), s nyomukban ott tátonganak a bűn meg a csód vörmei, és mindenután megújul a helyes cselekvés meg kötelesség problémájával járó feszültség és önmardosás. A „természet” kérlelhetetlen tényei tehát megkövetelik a szabályozást, s ennek a szabályozásnak az értelemből és a józan mérlegelésből kell fakadnia. Arra vonatkozóan, hogy miből is álljon ez a szabályozás, mindenkor még sem a jog, sem az etika nem szolgált egyetlen olyan meghatározással sem, ami nem messzemenően a nagy számok törvényén alapult volna. A civilizáció minden fokán igen sokan akadnak, akik megsértik e szabályokat és túllépnek rajtuk.

362. Önző és önzetlen elemek. A probléma tehát a következő: a fajok fennmaradása megköveteli két, egymást ki-egészítő nem együttműködését. A nemek viszonya ellentétes a létert vívott küzdelem szemszögéből, következésképpen önző érzelmeket és indítékokat kelt fel, holott az önmagában véve is roppant önző jellegű. Néha azt állítják, hogy a létert folytatott küzdelem önző, a szaporodás pedig önzetlen természetű; ez a felfogás azonban igen tökéletlen elemzésen alapul. Azt jelenti, hogy aki élelmet szerzett, egyedül elfogyaszthatja, míg a szaporodás a másokkal való együttműköést föltételezi. Ez még rendben is lenne; de a létert folytatott harc föltételezi és megköveteli az együttműköést a táplálék megszerzésében és a termékek megosztását minden esetben, kivéve a legprimitívebb eseteket. A nemi szenvédély merőben önző jellegű, kivéve alig néhány esetet, amikor rendkívüli erkölcsi kifinomultsággal találkozunk, aminek a realitása nagyon is kérdéses. A szaporodás önzetlen eleme a viselkedési normák birodalmába tartozik, a gyermekkel való együttélésből, az irántuk érzett ragaszkodásból, a velük kapcsolatos áldozatokból és odaadásból fakad; minden-

ezeket a tapasztalat alakítja ki. A táplálékkeresés mint önző elem és a szaporodás mint önzetlen elem közötti különbség-tételre nyilvánvalóan nem épülhet semmiféle etikai konstrukció. Ahhoz, hogy elnyerjük a jót és elkerüljük a rosszat, az értelem, a józan ész és valamennyi önzetlen erény igen nagy-fokú kölcsönhatása szükséges. Az érdekek és érzelmek ilyen kölcsönhatása eredményeként, amely alól senki sem kivétel, tömegjelenségek jönnek létre az egyének és párok által véletlenül megtalált probléma-megoldások segítségével. A családi élettel kapcsolatos népszokások széles köre és ellentmondássosága is bizonyítja, milyen tehetetlen és összetörök a probléma megoldásáért folytatott küzdelem. Saját társadal-munk is azt tanúsítja, milyen messze állunk még a probléma alapos megértésétől vagy éppenséggel annak kielégítő megoldásától. Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy a különböző tár-sadalmak vezető elemei saját érdekeiknek megfelelően for-málták a népszokásokat; eképpen megzavarták és össze-kuszálták a népszokások kialakításának folyamatát, s tönkre-tették az eredményt.

363. A házasság legelső meghatározása. Tabuk és konven-cionalizálás. A házasság meghatározása nem egyéb, mint an-nak a megfogalmazása, amit a viselkedési normák valamely időben és helyen kötelezően előírtak egy férfi és egy nő vi-szonyára, akik együttműködnek a létért vívott harcban és a fajta reprodukálásában. A rendelkezések minden konven-cionalizálást jelentenek, ami megszabja azokat a feltételeket, módozatokat és körülményeket, amelyek között egy pár együtt élhet. Elképzelhetetlen tehát megfogalmazni a házas-ság olyan meghatározását, amely felölelné valamennyi for-máját a civilizáció története során. A civilizáció valamennyi alsó fokán a házasság a nő és a férfi kapcsolata, amely mind-kettőjük (vagy csak a férfi) érdekét szolgálja. Következéskép-pen, a nemi viszony a viselkedési normák alkalmazásának és tökéletesítésének óriási színterévé vált, hiszen a személyi él-

mény és tapasztalatszerzés sohasem szűnt meg; továbbá a faj nevelésének nagy iskolája, mert megtanítja az embereket, hogyan éljenek intelligenciájukkal, hogyan fejlesszenek ki rokonszenv-érzelmeket, s bizonyos értelemben megmutatja nekik az etikai szabályok hasznosságát. A szexuális tabu azon tilalmak sorozata, amelyek szabályozzák és korlátozzák a nemek érintkezését a minden napi életben. A civilizált országokban napjainkban az érintkezést tabu és nem törvény korlátozza. E tabu természete és mértéke a viselkedési normákban rejlik. Spanyol, francia, angol és amerikai nők (a fenti sorrendben) mind kevésbé szigorú korlátozás alá esnek férfiakkal való hétköznapi érintkezésükben. A szexuális tabu tahát könnyen nyomon követhető és leírható lenne a civilizáció egész történetében, valamennyi nép esetében. Mindez önkényesnek tűnik, jóllehet eredetét tekintve, kétségtelenül minden a körülmények és érdekek helyes vagy helytelen megítélésének a folyománya. mindenkor konvencionális jellegű. Az, hogy egyáltalán létezik és elismerik, már egymagában is igazolja létjogosultságát. Amikor Szent Ágostonnak azt az évet szegezték, hogy Jákobnak négy felesége volt, válaszában kifejtette, hogy akkoriban ez nem volt bűn, hiszen Jákob idejében ez volt a szokás (*mos*).¹⁶ Noha ez teljesen kielégítő válasz, úgy tűnik, hogy mégis a viselkedési normákat hívja segítségül, mint legfőbb tekintélyt.

364. Nem a házasság, hanem a család az intézmény. Jól lehet a házasságról mint intézményről beszélünk ez csupán hiányos intézmény. Nincsen szerkezete. Az intézmény a család, s ez már jóval megelőzte a házasságot. A házasság minden rugalmas és változtatható gyakorlat volt, és az maradt minden napig. minden pár vagy más házastársi kombináció mindenkor maga választotta meg, milyen „sajátos” módon kíván a viselkedési normák szabta határok között élni. Maga a nyelvhasználat is tükrözi a házasság fogalmának bizonytalanságát, hiszen a „házasság” szót használjuk

az esküvő, a menyegző, a házasélet meghatározására is. Csakis ez utóbbi lehetne intézmény. A házasélet igen sok fejlődési szakaszon ment át, s távolról sem fejlődött csupán harmonikusan és egyenesvonalúan. A magasabb fokú civilizáció legkorábbi formáiban, Khaldeában és Egyiptomban, a férfi meg a nő házaséletük során ésszerű szabad együttműköést valósítottak meg. Ebből a házasélet két különböző formája jött létre: a háremrendszer és a páros házasság. Az a történelmi sorrend, amely létrehozta az elsőt, épp oly könnyen kimutatható és nyomon követhető, mint az, amely a másodikhoz vezetett. Egyik sem szükségszerűbb a másiknál. A házasélet a társas élet egyik módja. Változékony, amennyire az adott feltételek között a körlülmények, az érdekek és a jellem azzá teszik. Előírások, törvények nem szabályozhatják. Csupán azt a feltételeket befolyásolják, amelyekre az egyén reagál. Egyetlen törvény sem tehet többet, mint hogy megjelöli azokat a módokat, amelyek révén az emberek házasságra léphetnek, a házaséletben résztvevő felek kölcsönös kötelességeit és jogait, amelyek betartására a társadalom rákényszeríti őket. Mindezek azonban csak lényegtelen külsődleges dolgok. Az érdekek, érzelmek, jellem, ízlés stb. látthatatlan napi kölcsönhatásai mindenki megfoghatatlanok a kívülálló számára, s éppen ez a kölcsönhatás az, ami megadja a házasélet savát-borsát minden pár számára. Ennek dacára a két fél kapcsolatát mindenkor messzemenően szabályozzák a társadalom adott időpontban általánosan elfogadott nézei, az uralkodó etikai normák, a kívülállók helyeslő vagy elmarasztaló ítéletei a férfi és feleség között felmerülő ügyekben, valamint az előző nemzedékek erkölcsi előírásai és hagyományai. A viselkedési normák tehát ellenőrzik és szabályozzák az egyén ízlését és szeszélyeit, az egyén élményei, tapasztalatai viszont ellene szegülnek e szabályozásnak. A házasság valamennyi problémája a bizalmas-meghitt kapcsolatok birodalmába tartozik. Amikor e problémák sok embert érintenek, a viselkedési normák hatókörébe kerülnek. A há-

zasság történetét ezért a viselkedési normák alapján kell értelmezni, filozófiája pedig abban leli magyarázatát, hogy a viselkedési normák szüntelenül változó terméke.

365. Endogámia és exogámia. Jóllehet első pillantásra úgy tűnhet, hogy a primitív emberek nem foghatták fel a beltenyésztes állítólagos veszélyeit, a tények alapos vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy nagyon is megrétték e problémát. Hasonlóképpen eljutottak odáig is, hogy népszokások révén megpróbálják elkerülni a túlnépesedést. „Ösztönösen” vagy automatikusan, nem pedig racionálisan cselekedtek. A beltenyésztes fenntart egy bizonyos típust, de gyöngíti a fajtát. A vérfrissítés viszont erősíti a fajtát, de ennek során elvész a típus. Viselkedési normáink tiltják egy bizonyos körön belül vagy egy bizonyos körön kívül a házasságot. Az első kör az első unokatestvérek és ennél közelebbi rokonok vérrokon csoportja. A második az a fajta, amelyhez tartozunk. A királyi és nemesi kasztok házasodását a kaszton belül szigorúbb törvények szabályozzák. A primitív népek esetében két felfogás ütközött: 1) valamely csoport valamennyi nőtagját úgy tekintették, hogy e csoport valamennyi férfi tagjához tartozik; 2) a törzsön kívül zsákmányolt feleség tulajdon és trófea volt. Az endogámia és az exogámia a viselkedési normák azon formái, amelyekben e két felfogás valamelyike diadalmaskodott, méghozzá a másik kizárással. Jó példa erre a civilizált társadalom, ahol a királyi család tagjai, hozzájuk méltó élettársak biztosítása céljából, unokatestvéreikkel, nagybátyjaikkal vagy unokahúgaikkal lépnek házasságra, s ezzel családjuk áldozatul esik a beltenyészettel járó bajoknak (l. Spanyolország); vagy pedig rabszolganőket vesznek nőül, és ezzel végletesen felhígítják fajtájuk vérét (l. athéniak, arabok). Az állattenyészstők minden igent komoly problémának tekintik, miként lehet megfelelőképpen egyeztetni a beltenyészettel a vérselfrissítéssel. A társadalmi érdekek a beltenyésztest ösztönzik, hiszen

ezáltal egyesíthető a tulajdon és meggátolható szétforgácslása, továbbá a közeli rokonság nyilván megkönyíti a megismerkedést. A hatalma és gazdagsága delelőjén álló Velençében a nagy hozományok már-már azzal fenyegettek, hogy szétforgácsolják a hatalmas családi vagyonokat. Így azután szokassá vált, hogy csak olyan családok között ütöttek nyélbe házasságokat, amelyek ugyanannyit tudtak adni, mint amennyit kaptak. „Nem kis mértékben járult ez hozzá a velencei arisztokrácia erkölcsi és fizikai romlásához.”¹⁷

366. Többnejűség és többférjűség. A többnejűség és a többférjűség a családszervezet két olyan esete, amely célszerű bizonyos életkörülmények között, s amelyet az életfeltételek változásai hívtak életre és tettek elavulttá, jóllehet ismerünk egyes eseteket, amikor a viselkedési normák szívóssága következetében még jóval azt követően is fennmaradtak, hogy az életkörülmények gyökeresen megváltoztak, és a szokás már egyenesen károssá vált. Tudomásunk szerint a népesség normális körülmények között azonos számú hímnemű és nőnemű egyedből áll, kivéve, hogy vannak időszakok, amikor valamely ismeretlen oknál fogva az egyik nemhez tartozó egyedek jóval nagyobb számban születnek, mint a másik nemhez tartozók.¹⁸ Akadnak olyan csoportok is, amelyekben a táplálékszerzés vagy a férfiak egyéb kötelességei azzal járnak, hogy sokan elpusztulnak, s így a két nem felnőtt egyedeinek száma nem egyenlő.¹⁹ Egy normális népességen belül a többnejűség sok férfit, a többférjűség pedig sok nőt magányos életre károztatna. Ilyen esetekben a többférjűséget a leánycsecsemők megölésével lehet elkerülni. Az, hogy egy primitív társadalomban bárkit cölibátusra ítélijenek, annyira önkényes és különös megoldásnak tűnik, hogy rendkívül súlyos okait kell találnunk az életkörülményekben. A többnejűség két formáját különböztetjük meg: a) a primitív társadalomban a nők a dolgozók, a termelési rendszer pedig gyakran olyan, hogy gazdasági előnyivel jár, ha egy férfinak

több felesége van. Ezekben az esetekben a többnejűséget áthatja az egész társadalmi és politikai rendszer. Más szokások is alátámasztják ilyenkor a többnejűség célszerűségét. A togói baszarinál például minden jómódú férfinak három felesége van, mert a gyermeket náluk három éven át szoptatják.²⁰

b) A fölösleggel rendelkező fejlettebb civilizációkban a többnejűség fényűzés, érzékenység és hivalkodás következménye. Csupán az első esetben bizonyul a többnejűség társadalmilag célszerűnek, csak ilyenkor örülnek az asszonyok az újabb feleségeknek, hiszen azok segítenek a munka elvégzésében, s ilyen körülmények között jól meg is férnek egymással. Az utóbbi esetben viszont a többnejűség a viselkedési normák elfajulása, csakis az erőszakos önzés velejárója. A többnejűség számos esetét ismerjük, amikor e két indíték összefonódik. Ezek az átmeneti szakaszok. A többférjűség a nehéz életkörülmények hatására jön létre, vagy annak a szemléletnek a következménye, hogy semmiképpen sem akarják felosztani a tulajdonot. Az a spártai, akinek földet juttattak, kénytelen volt megnősülni. Fiatalabb fivérei vele éltek, s néha ők is férji funkciókat töltötték be felesége mellett. Barátságból is kölcsönöztek feleségeket, vagy azért, hogy egészséges utódokra tegyenek szert.²¹ Ezekben az esetekben az állami politika vagy a feltételezett fizikai előnyök túlléptek a környező civilizációkban érvényesülő monogámia motiváló erején. Plautus *Stichus* című vígjátékában beszélnek egy olyan esetről, amikor két rabszolgának közös nője (felesége) van. Ismerünk olyan római sírfeliratokat, amelyeken két férfi emlékezik meg közös feleségéről.²² Ezek olyan esetek, amikor a szegénység kényszerítő hatására rég megszűnt szokást újítottak fel. A kivándorló csoportokban általában több férfinak kellett lennie, mint nőnek. Ilyenkor feltétlenül bekövetkezett a többférjűség. Állítólag az Egyesült Államokban is akadnak bevándorló csoportok, amelyekben ezen okoknál fogva többférjűség uralkodik. Számos indiai bennszülött törzs, közöttük a legismertebb a todáké, többférjűségen él.

Przsevalskij szerint Tibetben a többférjúség oka az, hogy azokra a házakra vetnek ki adót, amelyben férjes asszony él.²³ E szokás elsődleges oka a szegénység és a zord természeti környezet. Két, három, sőt négy fivérnek is közös felesége van. Az orosz utazó hozzáfüzi, hogy ugyanakkor a gazdagoknak saját feleségekük, sőt még két feleségek is van, s ezt Cunningham²⁴ is megerősíti. A feleségek száma ezek szerint egyenesen arányos a férfi gazdagságával. Ez az eset csupán azt illusztálja, milyen szoros az összefüggés a vagyon és a házasság között a fejlődés minden szakaszában. Velence hatalmának csúcspontján „gyakorta négy vagy öt férfi fogott össze egyetlen nő eltartására, akinek házában összejöttek mulatozni, lakmározni, tréfálkozni, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is féltékenyek lettek volna egymásra. Ha azonban a ravarasznőnek sikerült rangon aluli házasságra rávenni egy ifjú patríciust, az állam nyomban közelépett és fölbontotta e házasságot”.²⁵ A Malabar-parti nájarok többférjúségre gyakran hivatkoznak annak bizonyítására, hogy ez az intézmény nem a szegénység következtében alakul ki. Oka az, hogy itt az emberek nem hajlandók a családi tulajdon fölösztására. E tulajdon a módosított anyaági családon alapul, amelyben minden vérrokon összetart és biztosítja a tulajdon osztatlanságát. Ennek a népnek egyes alcsoportjai e szokás részleteit illetően különböznek, s a szokás maga ma már kezd elavulni. Természetesen a szokás ideológiai alapjaként „erkölcsi doktrínákat” találtak ki.²⁶ Kitűnt azonban, hogy a nájar-rendszerben a férjek nem egyidejűleg, hanem egymást követően élnek az asszonnnyal. E szokás abban a véda felfogásban gyökerezik, hogy minden szűzlányban démon lakozik, amely a nászéjszakán a vérrel együtt távozik belőle, s ez bizonyos kockázatot rejt a férj számára. Így azután a szűzlányt olyan férfihoz adták férjhez, aki néhány óra múltán, vállalva a kockázatot, eltűnik.²⁷ Itt természeti jelenségek babonás magyarázatán alapuló abnormális viselkedési normák esetével állunk szemben. A fentiekben meghatározott

második fajtájú többnejűségnek a költségek szabnak határt. Jóllehet a mohamedán törvény engedélyezi a többnejűséget, ritka az olyan mohamedán férfi, akinek több felesége van, mivel ez sok költséggel és nehézséggel jár. Lane becslése szerint a tizenkilencedik század első felében Egyiptomban csak minden huszadik férfinak volt több felesége. A meddő asszony férje esetleg második feleséget hoz a házhoz, különösen, ha szereti első feleségét, és nem akar elválni tőle.²⁸ Vagyis a többnejűség és a válás alternatív megoldások. Más szaktekintélyek szerint a többnejűség sokkal elterjedtebb és előbb szokás a mohamedánok körében, mint amennyire Lane fejtételeiből kitűnik. Arábia városaiban általános a több feleség, Jeruzsálemben pedig az arabok három-négy feleséget is vesznek, mi helyt elegendő a pénzük. Még a legszegényebbeknek is legalább két feleségük van.²⁹

367. A viselkedési normák összefüggése a többnejűséggel vagy többférjűséggel. Amikor a valóságos vagy képzelt életfeltételek többnejűségre, egynejűségre vagy többférjűségre vezetnek, valamennyi viselkedési norma megegyezik az adott rendszerrel, és igen sokoldalúan fejleszti tovább e rendszert. A viselkedési normákban bennfoglaltatik a helyes és a helytelen megkülönböztetése minden területen (jogok, köteleségek, tekintély, társadalompolitika, politikai érdek). Szükségszerűen meg kell felelniük egymásnak. Ugyanannyira valószínűtlen, hogy egy najar asszony áthágja a viselkedési normákat, mint ahogyan egy angol nő sem hágja át a maga társadalmának normáit. „Malabárban a nemek közötti viszony szokatlanul zavartalan.³⁰” A tibeti férfiak általában udvariasak a nőkkel.³¹ A tibeti nők szeretik a többférjűség intézményét, megvetéssel tekintenek a monogám élet unalmára és egyhangúságára.³² Az etika tehát követi a szokásokat.

368. Anyaági család és apaági család. Az anyaági család kialakulásának és az apaági családra való áttérésnek alapvető okai az életkörülményekben, a gazdálkodás módjaiban, a háborúban, a népesség nyomásában stb. rejlenek. Termínusaink voltaképpen csak a viselkedési normák egy csoportjának a nevei, amelyek néhány összefüggő érdeket fednek, s nagyon kell ügyelnünk arra, nehogy beleessünk a kategorizálás hibájába, vagyis hogy érvelésünk során a saját magunk által készített osztályozás tartalmából induljunk ki. A „matriarchátus” kifejezés bátorított ennek a hibának az elkövetésére, az idők folyamán fel is hagytak vele. Anyaági családon azt a rendszert értjük, amelyben a származást és a rokonságot nem az apai, hanem az anyai ág szerint tartják nyilván. Ebben a családformában a férj és feleség közötti viszony szerződés alakját ölti. Az asszony az, aki otthon van rokonsága körében, a férj kívülről jön. Az asszony szabja meg messzemenően, milyen feltételek alapján fogadják be, és rokonságával összefogva akár el is kergetheti ismét, amennyiben ezt úgy látják helyesnek. A gyermeket hozzá tartoznak, s vele is maradnak. Tulajdonát megtartja, férjének viszont le kell mondania a maga tulajdonáról, amikor feleségéhez költözik. Az asszony legközelebbi férfi támasza a fivére, nem pedig a férje, hasonlóképpen a gyermek férfifigyámja nem az apja, hanem anyjának a fivére lesz. A megnevezés, megszólítás stb. szavainak mind meg kell felelniük a családi életet szabályozó alapvető szemléletnek. A vallást, a politikai ellenőrzést, a hadviselés és a szövetségekötések módjait, a nevelést mind úgy alakítják ki, hogy megfeleljenek ennek a családformának. A serdülő korú fiúkat bevonják abba a politikai szervezetbe (törzsbe), amelyhez az apa tartozik, s onnan nyerik politikai státusukat. Születésétől fogva mindegyik tagja egy vértrónon-csoportnak (nemzetsegnek), ezen alapulnak a vérbosszú és egyéb kötelességek, ez szabályozza a házasságot is. Mindez a népszokások részeként alakul ki, ösztönösen, minden terv vagy ésszerűség által vezérelt szabályozás nélkül.

Mégis, a primitív népek a szokások és szabályok egyazon logikus rendszere szerint alakították ki szerte a világon. Számos változatát, átmeneti formáját ismerjük, találkozunk e rendszerrel későbbi intézményekkel kombinálva, de ezek a formák már arra az időre esnek, amikor a rendszer szétesőben van és átvált az apaági családra. Virágzása és normális működése idején az anyaági csalárendszer egyértelmű és teljes. A totem alkalmazásával az anyaági család korlátlanul kiterjeszkedhet és alapvető jellemzői igazolást nyernek. Az anyaági családban a nők erős és független státust élveztek. Gyakran fontos társadalmi funkciókkal ruházták fel őket, befolyásuk pedig olyan nagy volt, hogy jelentős eredményeket értek el, például ők tüntették ki a bátor harcosokat és választották meg a hadba vonuló törzs főnökeit. Egyes esetekben, például az ókori líkiaiaknál, a férfiakkal keményen, megvetéssel bántak. A nemek közötti társadalmi hatalmi megoszlás lehetőséget nyújtott erre, s a nők életek is ezzel a lehetőséggel.³³

369. Áttérés az anyaági családról az apaági családra. Joggal feltételezhető, hogy az áttérés az anyaági családról az apaági családra a civilizáció történetének legjelentősebb és legforradalmibb változása. Az életkörülmények változásai folytán lehetővé vált, hogy a férfi elválassza feleségét rokonságától és egyedül magának tartsa meg, továbbá az is, hogy gyermeket tulajdonosává legyen. Az anyaági családban minden csak tapasztalatának módosításaként merülhetett fel, amire sóvárogva gondolhatott, vagyis minden csupán idealizálása tárgyat alkothatta. Amikor az életkörülmények változásai nyomán lehetőség nyílt rá, az anyaági család helyébe az apaági család lépett. A népszokások rendre alkalmazkodtak e változáshoz. A családi viszonyoknak, a rokon kapcsolatoknak, a hadviselésnek, a politikai szervezetnek, a tulajdonformáknak, a jogoknak minden e változáshoz kellett idomulniuk. A férfi rablás, vásárlás vagy később egyezség révén jutott feleséghez. Az első két esetben az asszony férje uralma alá

kerül, nem szabad akaratából lesz házastárs. A változás nyomán a nő veszít státusából. A korábbi fejlődési szakaszban a férfi rablás révén szerezhetett feleséget. Az asszony ilyenkor vagy munka-feleség vagy szerelem-feleség. Az igazi státus-feleséget viszont valódi vagy fiktív rablás útján szerezte a férfi, és a nő ebből a tényből nyerte státusát, vagyis kényre-kedvre ki volt szolgáltatva férjének. Ugyanez vonatkozik a vásárlás útján szerzett feleségre. Az asszony viszonya férjéhez analóg a tulajdonhoz való viszonnyal. Hasonló a helyzet a gyermekek és az apa viszonyát illetően. A férj tetszése szerint ajándékozza, adja el vagy kölcsönzi feleségét, illetve leányait, s ha beleegyezése nélkül bárki beavatkoznék a velük való rendelkezés jogába, ez súlyos sérelemnek minősülne. A férj iránti hűség és odaadás a feleség legfőbb erényévé vált, s a férj fizikai büntetések révén szerzett ennek érvényt. A feleségek esetében a női becsületet a szemérmes erkölcsösség jelentette; alá kellett vetniük magukat a férjek által feleségeiktől megkövetelt korlátozásoknak, amelyeket a viselkedési normák is szentesítettek, hiszen e normák szabták meg az asszonyok számára, milyen viselkedés minősül „helyesen”, továbbá arra tanították őket, hogy az a „helyes”, ha rablás vagy vásárlás révén lesznek feleségek. A női erény és becsület meghatározása tehát a viselkedési normákból származik, és távolról sem azonos az erény és a becsület férfiakra érvényes fogalmával. Mózes V. könyvében (21. 10.) olvas-suk, miként járon el egy férfi, ha megszeret egy fogoly asszonyt, s erre vonatkozóan előírásokat is tartalmaz a Szent-írás. Az asszony pénzért semmiképpen el nem adható, annak utána, hogy „megrontották”. A helyes és helytelen, a házas-ságon és családon belüli jogok képzetei nyilvánvalóan teljes egészükben feltételesek és viszonylagosak. Bármely család-forma esetén a viselkedési normák által tartalmazott jogok, a helyes és a helytelen fogalmai megfelelnek az intézmény szemléletének, és erkölcsi kérdésekben merőben eltérő sőt ellentétes felfogást tükrözhetnek.

370. A rablás és a vásárlás formasággá válik. A népesség növekedésével, a törzsek földrajzi összébb szorulásával a rablásból kivész az erőszak, enyhíti a megegyezés, alkotóelemévé válik a készpénz fizetés, további módosító tényezője a szerződés, s ez a folyamat addig folytatódik, amíg a rablás merő formalitássá válik. A vásárlás ekkor már csak formális, részben idealizálás következtében, vagyis a vásárlási szertartást még szükségesnek tartják, ámde ez a megoldás tisztességebbnek tűnik, ha valamiféle más formába öltöztetik. Ha az apa el is fogadja a szokásos menyasszony-váltságot, de jó-módú és szereti leányát, tehát enyhíteni akar általában nehéz feleség-sorsán, hozományt ad neki, s ezzel bizonyos feltételek elfogadására kényszeríti a férjet a menyasszony jogait és a vele való bánásmódot illetően. Homérosz idejében egyetlen rangbeli és jómódú férfi nem adta férjhez leányát hozomány nélkül, még akkor sem, ha a leány kezéért sokan versengtek, és a hozománynál is értékesebb ajándékokat kapott.³⁴ A gazdagok és hatalmasok tettei szabják meg a divatot, ezt követik tehetségük szerint a többiek. Manu törvényei azt tükrözik, hogy abban a korban a feleségvásárlás még nem volt túlhaladott, de már szégyenletesnek tartották, ha valóban a leány eladásáról volt szó, tehát idealizálás tárgya lett; vagyis az eddigítől eltérő formába próbálták öltöztetni az ügyletet. A feleségvásárlás és -rablás formaságai igen hosszú ideig fennmaradtak, mert az emberek semmiféle más módon nem tudták érzékelni a házasélet kötelék jellegét, amíg divatba nem jött az elígérkezés. Ez azonban sohasem annyira valóságos kötelék, mint a rablás vagy a vásárlás.

371. Női becsület és erény. Féltékenység. A régi formaságok elavulásával, a tulajdon képzete fokozatosan elhalványodik a házastársi kapcsolatban, és az asszonynak kizárólag férje iránti odaadása többé már nem a férj részéről történt rablás vagy vásárlás ésszerű következménye, hanem szexuális töltetű érzelemmé válik. Ismét szerepet kap az idealizálás, női

becsület- és erény normákat ír elő, amelyek kizárolag a nőieségen alapulnak, tehát nem vonatkoznak a férfiakra. minden nőnek az a sorsa, hogy egy férfi oldalán álljon, erejét és egész életét arra fordítsa, hogy a körülmények által megkövetelt minden módon segítse a férfit. Ebből a viszonyból erednek a nő elképzélései a női becsületről, erényről és kötelességekről. A férfi féltékenység is más értelmet nyer. Visszatasztónak érzi, hogy kölcsön adja, eladja vagy elajándékozza feleségét. A féltékenység többé nem tulajdonosi érzelem, hanem a hím szexuális érzelme, amely megfelel a női szexuális becsületnek és kötelességnak. Amit az asszony egyedül csak neki ad, azt a férfi ugyanilyen kizárolagossági alapon fogadja el.

Darwin³⁵ az állatok közötti féltékenységből, valamint „az alsóbbrendű állatok, kivált az emberhez legközelebb eső állatok analógiájára” arra a következtetésre jutott, hogy a promiskuitás nem lehetett domináns közvetlenül azt megelőzően, hogy „az ember a zoológiai rangsorban a mostani rangjára emelkedett”. Ezt követően az emberszabású majmokra utal, amelyek vagy monogámok, vagy csak korlátozott időre élnek párosan, vagy különálló családokon belül poligámok, vagy poligámok ugyan, de társadalomban élnek. A hímek féltékenysége, a vetélytársaikkal való küzdelemre szolgáló különleges fegyvereik rendkívül valószínűtlenné teszik a promiskuitást a természetes állapotban. „Nem érhetjük meg a jelen tanulmányban ‚féltékenységnak’ nevezett érzelmet, ha állatokon figyeljük meg. A primitív emberben ez az érzés a tulajdonos érzelme. A feleség kölcsönadása vagy elajándékozása összhangban áll ezzel az érzellemmel, nem sérti azt. Tehát nem bizonyítja azt, hogy féltékenység nem létezik.”³⁶ A veddák féltékeny gonddal őrködnek feleségükön. Idegent be sem engednek falvaikba, s még azt sem türik el, hogy fivérük közelítsen feleségikhöz vagy étellel kínálja őket.³⁷ Házassági szokásaik igen erényesek. Ezzel szemben szingaléz szomszédai nem féltékenyek, házassági

szokásaiak sem erényesek.³⁸ Számos, bár nem mindenki kelet-indiai törzsnél az a szokás, hogy a jegyespárokat egészen a házasság napjáig különválasztják.³⁹ Kubary szerint a Palau-szigetek lakóinak féltékenysége nem annyira a sérült érzelmek következménye, mint azé a törekvés, hogy a külvilág felé helyes magatartásúnak mutatkozzanak.⁴⁰ Egy oa-majom (gibbon) féltékenység jeleit mutatta, valahányszor játszótársát, egy maláj kislányt elvitték tőle.⁴¹ Wellhausen⁴² azt írja, hogy „a gyanakvó féltékenység, méghozzá nem feleségük szerelme, hanem a saját tulajdonjogaik felett érzett féltékenység, az arabok jellegzetes vonása, amelyre roppant büszkék.” A vérrokonok éppoly féltékenyen őrködnek a szűzlányban megtestesült tulajdonjoguk felett, mint ahogyan a férfi őrködik a feleségében megtestesült tulajdonjogán. A pápua nem azért öli meg a házasságötörőt, hogy kiköszörülje a becsületén esett csorbát, hanem hogy megbosszulja tulajdonjogainak megsértését. Az elsőként említett képzet merőben idegen a számára. De féltékenységet tanúsít egy olyan jóvágású fiatal-ember iránt, aki meghódítja a nőket.⁴³ 1898-ban a római Capitoliumon tartottak egy farkas-párt, amely igen nagy köz-kedveltségnek örvendett. A hím megölte saját kölykét, mert féltékeny volt, amiért anyja oly nagy szeretettel vette körül. A nőstény erre belepusztult a bánatába.⁴⁴ A fenti esetek a féltékenység igen különböző formáiról tanúskodnak. A férj meg a feleség féltékenysége hasonló ugyan, de távolról sem azonos, ráadásul más és más a civilizáció különböző fokain. Attól függ, mennyire kizárolagos és heves az odaadás, amit általában házastársi kötelességnek tartanak. Az állatok távolról sem tanúsítanak olyan egyöntetű és általános féltékenységet, ahogyan azt Darwin föltételezte idézett érvelésében, s nincsen meg bennük a séfelig civilizált ember semmilyen érzése sem. Ez utóbbi mindenkor rákényszerítheti akaratát a nőre, a féltékenység viszont akkor üti fel a fejét, ha a nőnek jogában áll, hogy szabadon adományozhassa odaadását és figyelmességét, és elvárják tőle, hogy ezt ragaszkodásból

és az elsőbbségi jog alapján férjének juttassa. Ha megszegik a ragaszkodás és előnyben részesítés e törvényét, sérelem keletkezik.

372. Szüzettség. Számos olyan népről tudunk, ahol a lányok egészen házasságukig teljesen szabadok, azon az észszerű alapon, hogy senkinek sincsenek elkötelezve. Semmi-féle tabu alá nem esnek, hiszen a házasság a nemi tabu első alkalmazása. Farnell⁴⁵ szerint a *parthenosz* eredeti jelentése nem „szűz”, hanem „férjezetlen” volt. A tisztálatlan szerelem keleti istennője parthenosz volt. Meglehet, Artemisz eleinte olyan népeknek az istennője volt, amelyek még nem rendelkeztek kialakult házassági normákkal, hanem anyaági családban éltek, ahol a nők nagy hatalommal rendelkeztek. Az apaági család kialakulása során az apák korlátokat szabtak leányaiknak, hogy értékesebbéké legyenek feleségeként. S itt jelentkezik a szüzettség és a házasság előtti önmegtartóztatás gondolata. Ez valóban negatív és kizáró elképzelés. A férfiúi hiúságra appellál, a monopólium elvénél sajátos kiterjesztése. A feleség legyen az övé a bölcsőtől kezdve, amikor még nem is ismerhette. Most már ezen alapul tehát a női becsület és a férfi féltékenység. A férjezetlenek számára a tiszta erkölcs azt jelentette: senki, a férjezettek számára meg azt: senki, csak a férj. A viselkedési normák köre bővült, hogy magukba olvaszthassák ezt a doktrinát, amely ma már mélyen meggyökerezett minden civilizált népben: magától értetődőnek vagy „természetesnek” tartják. Gyakran nyilvánították már képtelenségnek, hogy a szexuális becsület, kiváltképpen a nők számára, egy negatív elemtől függjön. Úgy tűnik, ez aszketikus és önkényes normákat ír elő a minden nap élet számára. Valójában azonban a negációt a nemi szenvedély természete, valamint az emberi élet feltételei kényszerítik a társadalomra. A szenvedély hajlamos a túlzásokra. Tehát az, ami „természetes” — rossz. A tagadást, korlátozást, lemondást a célszerűség kényszeríti ki. Talán ez az egyetlen eset, amikor az embert

a természetében rejlő roppant erő hajta a tévedésbe és a rossz útra, s ekképpen arra kényszerül, ha helyesen akar élni, hogy fegyelmezze magát az értelmes önuralom formájában, és önkényes szabályokat dolgozzon ki. Ez alátámasztja a jelenkor nyelvhasználatot, amikor az „erkölcs” főként a nemek közötti viszonyra vonatkozik.

373. Az erkölcsösségi követelménye a férfiak számára. A modern időkben újból kiterjeszti az idealizált, s ennek során megkísérlik a férfiakra is ugyanazt az erkölcsösségi normát, ugyanazt az erkölcsösségi kötelezettséget kiterjeszteni, mint ami a nőkre érvényes. Itt két kérdés keveredik össze: a) vajon a nőtlen férfiakat és a férjezetlen nőket egyazon erkölcsösségi kötelezettség köti-e; b) vajon a női férfiakat és férjezett nőket a kirekesztés ugyanazon szabálya kötelezi-e. A hindu törvényalkotók férfiaktól is, nőktől is azonos hűséget követelnek.⁴⁶ Az *Economica* című, Arisztotelésznek tulajdonított tanulmány,⁴⁷ jóllehet nem tartalmaz semmiféle dogmatikus megfogalmazást a törvényt és a kötelességet illetően, azonos előírásokat alkalmaz férjre és feleségre, s ki-fejti, hogy hútlenségevel a férfi méltánytalanságot követ el feleségével szemben. Arisztotelész⁴⁸ azt javasolja, mondjanak ki tabut mindenennemű nemi kapcsolatra, kivéve a házasságot; ami a páros házasság doktrínája (383. szakasz). Az *Economicus* című írásában Xenophón⁴⁹ részletesen fejtegeti férj és feleség viszonyát, s nagy tisztelettel és megbecsüléssel nyilatkozik a feleségről. A mű nyilvánvalóan szónoki és drámai, nem pedig gyakorlati jellegű, és igen kivételesnek és meglepőnek állítja be, hogy ilyen viszony egyáltalán létezik férj és feleség között. Plutarkhosz *Moralia* című művének „Házastársi előírások” fejezete fennkölt stílusban íródott. Nem bocsátkozik azonban részletekbe, és ezért joggal merülhet fel a gyanú, hogy csupán „pój”. A doktrína azonban egyenlő kötelességeket ír elő férj és feleség számára, s ez bizonyíték-ként fogadható el arra, hogy ez volt az újsztoikusok tana. Se-

neca ezt írta: „Jól tudjátok, hitvány dolog, hogy aki tiszta életet követel feleségétől, jómaga megrontsa mások feleségeit.”⁵⁰ Továbbá: „Éreztessétek vele, hogy feleségevel szemben a legsúlyosabb méltánytalanságot követi el, ha szeretőt tart.”⁵¹ Szent Ágostontól származik az a történet, hogy Antoninus Pius engedélyezte a válást egy férfinak felesége házasságtörése miatt, feltéve, hogy a férfi életvitelle alapján bizonyítani tudja, mindenkor hű maradt feleségéhez. A császár ehhez a következő véleményezést fűzte: „...igazságtalan doleg lenne, hogy a férfi hűséget követelhessen, jóllehet maga nem maradt hű”.⁵² Szent Ágoston a házastársak jogait és kötelességeit illetően maga is a teljes egyenlőség mellett szállt síkra. Ulpianus úgy véli, „roppant igazságtalannak tűnik, hogy a férfi tisztaságot követeljen feleségétől, miközben maga nem jár elől jó példával”. Ez a véleményezés bekerült a *Digestába*, s ettől fogva valamennyi későbbi kor jogászai szem előtt tarthatták.⁵³ Nemigen keltette fel érdeklődésüket. A fenti fejtegetések, amennyiben őszinte meggyőződést fejeznek ki, semmiféle iskola állásfoglalását, talán még a mondásokat följegyzők véleményét sem tükrözik. Az uralkodó osztályok szexuális viselkedési normái hallatlan züllésének korszakában születtek, amikor e romlás gyorsan átjárta az alsóbb néprétegeket is. Plautus *A kalmár*⁵⁴ című komédiájának egyik szereplője arról panaszkodik, milyen megítélési különbség áll fenn a hűtlen férfek, illetve feleségek esetében. Ha minden asszonynak meg kell elégednie egyetlen férfjjel, vajon miért nem kellene minden férfit is rászorítani arra, hogy elégedjék meg egyetlen feleséggel? Szent Jeromos fejtette ki a legrészletesebben e tekintetben a kereszteny normákat: „Közöttünk (a keresztenyekről van szó) az, ami nincsen megengedve a nőknek, nincsen engedélyezve a férfiak számára sem. Úgy tartjuk, egyazon kötelességnek azonos feltételeken kell alapulnia.”⁵⁵ Ez persze egy cölibátusban élő aszkéta fejtegetése. Meglehet, vonatkoztatható a házasság előtti kötelességekre, de nagyon kétséges, vajon Szent Jero-

mosnak ez lebegett-e a szeme előtt. Valamennyi többi idézett mondás csupán a házastársi kötelesség kölcsönösségeire vonatkozik. Mindegyikről megállapítható, hogy ez erkölcsi, felbuzdulás elszigetelt fellobanása, de semmiképpen sem tükrözi az uralkodó normákat vagy a kor szellemét. Nem fejezik ki az élet azon szabályait, amelyeket mindenkor csak a társadalom egyes kiválasztott, kis számú osztályai tartottak magukra nézve kötelezőnek. Aranyszájú Szent János és Szent Ágoston írásai nyilvánvalóan bizonyítják, hogy a Szent Jeromos korában élő keresztenyek nem az általa kifejtett tanok alapján éltek. Mindeddig még egyetlen társadalom viselkedési normái sem tartalmazták azt, hogy mindenki nem esetében a szűzies önmegtartóztatást kell érvényesíteni a házasság előtt. „Jóllehet napjainkban az erkölcsi szint jóval magasabb a pogány Rómáénál, joggal merülhet fel a kérdés, vajon a két nemmel szemben alkalmazott megbélyegzés egyenlőtlensége nem ugyanolyan mérvű-e, mint a pogányság korában.”⁵⁶ Házastársi ragaszkodás — ez volt a házasságon belüli férfihőség alapja. Laertész nem volt hajlandó magáévá tenni Eurükliát, nehogy sértsse felesége érzelmait.⁵⁷ Plutarkhosz „A szerelem” című traktátusában hosszasan fejtegeti, mekkora a szerelem szabályozó hatalma, mennyire kizártolagos, és milyen odaadást vált ki az emberből. Meglehet, az ilyen természetű megfigyelések és tapasztalatok alapján alakult ki az a modern nézet, miszerint a házastársak közötti erős ragaszkodás a boldogság és igaz élet legjobb biztosítéka. Ez a szemlélet, a velejáró erkölcsi kódexsel egyetemben, egyre nagyobb tért hódított, egyre több osztály meggyőződéssévé vált, mígnem ma már kijegyesedett az az erkölcsi elv, hogy csak a páros házasságon belül szabad szexuális kielégülést keresni. Ez annyit jelent, hogy nyilvános vitában senki sem tudott megfogalmazni és megvédelmezni a viselkedési normák mércejéül szolgáló semmiféle más észszerű és célszerű normát, jóllehet ez még nem vált a társadalom törvényévé. Továbbá „az az alapvető igazság, hogy

ugyanazon cselekmény nem minősülhet egyidejűleg bocsátnosnak az azt megkövetelő férfi, ámde becstelennek, az ezen kívánságnak engedő nő esetében, jóllehet az öskeresztények nemeslekűen érvényre juttatták, nem ment át a keresztenység népi érzelemvilágába.”⁵⁸ Figyelmen kívül hagyva azt az állítást, hogy az öskeresztények érvényt szereztek e szabálynak, ami nagyonis vitatható, feltesszük a kérdést: miért nem lehetők fel ezek a nézetek a viselkedési normában? Kétségtelenül azért nem, mert formájuk dogmatikus, teológiai tekintély⁵⁹ vagy filozófiai spekuláció ötlötte ki és érvényesítette őket. Nem az élettapasztalatokból sarjadnak, s azok nem is igazolhatják őket. A nőre egyenlőtlenül nagy rész hárul a szexualitás és szaporodás kötelességeiből és felelősségeből, époly bizonyosan és jogosan, mint ahogyan a férfira egyenlőtlenül nagy hányad járul a tulajdon, a háború, a politika felelősségeből és kötelességeiből. Mindennek oka végső fokon a fiziológiai tényekben rejlik, melyek alapján az egyik ember nő, a másik meg férfi.

374. Szerelmi házasság. Házastársi ragaszkodás. „Feleség”. Feltételeznünk kell, hogy még a társadalom legalacsonyabb fejlődési fokán is a férfi esetleg előnyben részesített egy nőt valamennyi többivel szemben; ámde a férfi és a nő közötti szerelem semmiképpen sem a primitív társadalom jelensége. A gazdagsággal és a fényűzéssel együtt jelenik meg. Szerelmi történeteket már a legrégebbi néphagyományban, mondákban és költészettel is találunk, de ezek még az eszményítés, a romantika és irrealitás birodalmába tartoznak. A való életnek megfelelő szerelmi történetek alig egy évszázadra tekinthetnek vissza. Nyilvánvalóan eszményesítésre vezetnek. Problémákat vetnek fel és megoldják azokat, s minden olvasó maga formál véleményt, vajon időszerű-e az elbeszélt eset, és helyes-e a megoldás. A fél-civilizáció korában meg az ókorban a szerelem pusztán erotikus volt. A görögök őrülteként fogták fel, amely valamely isten vagy istennő szeszé-

lye vagy rosszindulata folytán sújtja az embert. Az efféle szenvedély szükségszerűen műlékony. Az ókori népek, elsősorban a semiták, általában úgy vélték, ez a szenvedély nem lehet a házasság méltó és megbízható alapja. A kafferek szereint a szerelemből elvett kereszteny feleség szégyenleni való. Macskához hasonlítják, az egyetlen állathoz, amelynek semmiféle értéke sincsen körükben, csakis ajándékként szolgál.⁶⁰ A hinduk *gandharva* házassága szerelmi házasság volt, s nem számított tiszteletre méltónak. Szabadszerelem volt, és az idők során gyakorlatilag teljesen kötetlen együttéléssé alakult, amely nem rendelkezett semmiféle intézményes biztosítékkal.⁶¹ Legjobb esetben is csupán lelkismereti házasságnak számított, amelyhez a férfi kötelességérzetből ragaszkodott, tartóssága pedig egyedül és kizárolag az egyéni jelenen műlött.

Mindezekben az esetekben a társadalom nézetei indokoltak voltak, amennyiben a szerelem nem jelentett egyebet erotikus szenvedélynél. Másrészt viszont azt is láttuk (362. szakasz), hogy a házastársi szerelem a legnemesebb indítékok alapján szabályozza az akaratot. A megbecsülésre, bizalomra és szokásra épül. Megtalálható benne minden változat megfokozat, kezdve az egyik fél kizákmányoló hajlamán és a másik alázatosságán, egészen a minden részről megnyilvánuló őszinte társas viszonyig. minden attól függ, hogy egy házaspár miként rendezi el közös ügyeit, fejleszti érzelmi élettét és alakítja egyéni szokásait. A házastársi ragaszkodás nagy igényeket támaszt a józan ésszel, az alkalmazkodókézséggel és minden fél jóindulatával szemben. Ezek igen súlyos előfeltételek. Nem csoda, hogy gyakorta kudarcot vallanak. Egyetlen primitív vagy félleg civilizált társadalomban sincsen a „feleség” szónak olyan mellékértelme, mint a miénkben. Mózes harmadik könyvében (22.1.) arról olvashatunk, hogy egy férfi vérrokonai elsőbbséget élveznek feleségevel szemben. Mohamed korában az arabok azt vallották, hogy a házastársi kötelék nem olyan komoly és erős,

mint a vérrokoni kötelék, hiszen az előbbi csupán intézményes kapcsolat, vagyis csak konvenció és szerződés terméke.⁶² A szerelem nyilvános fitogtatását a nőre nézve sértőnek és megalázónak ítélték. Előkelő emberek sokszor elutasították lányuk minden kérőjét, mert gyalázzatnak tartották, hogy leányukat egy kívülálló hatalmába adják. A szegényekkel ellentétben ők nem azért ölték meg a leánycsecsemőket, mert nem engedhették meg maguknak felnivelésüket, hanem attól való félelmükben, hogy esetleg gyalázatba taszíthatják őket.⁶³ A fátyolhordás kötelezettségével a nőket kirekesztik a férfiakkal való mindenennemű társadalmi érintkezésből, valamint a szellemi élet minden területéről.⁶⁴ A nők nem juthatnak házastársi szeretethez, legalábbis a művelt férfiaktól. A mohamedán költészettel át-meg-átjárja az erotikus szenvedély, s ennek otthonukban szabad folyást is engednek. A felsőbb osztályok kevés számú művelt asszonya fölszabádítja magát az erkölcsi korlátozások nyúge alól; ezt gyakran teljes nyiltsággal teszik.⁶⁵ Utolsó prédikációjában Mohamed kijelentette: „Jogaitok vannak feleségekkel szemben, feleségeiteknek pedig jogaiak vannak veletek szemben. Nem szeghetik meg a házastársi hűséget, s nem vetemedhetnek semmi-féle nyilvános helytelenségre. Ha így tesznek, jogotokban áll megverní őket, életüket azonban nem veszélyeztethetik.”⁶⁶ Az izslám világ nem az a szféra, ahol a házastársi ragaszkodás kifejlődése várható lett volna.⁶⁷ „Arra a japánra, aki felesége kedvéért elhagyná apját és anyját, úgy tekintenének, mint egy páriára.” A Bibliát ezért „vallástan és erkölcsstelen” könyvnek tartják.⁶⁸ Az, hogy a férfihez felesége áll a világban a legközelebb, viszonylag modern felfogás, amely csak az emberi faj aránylag kis hányadára érvényes.

375. Heroikus házastársi odaadás. A férj és feleség kapcsolatának a világ többi részén általában korunkban is, a múltban is, európai analógiája leginkább az úr és szolga viszonya. Az erotikus érzelemről általában azt tartották, hogy függet-

len a házasságtól; elképzelhető a házasságban, de rendszerint azon kívül nyilvánul meg. Mitöbb, gyakran úgy vélik, az erotika nem is helyévaló, sőt visszataszító a férj és feleség között. Homérosznál költői utalást találunk arra, hogy a házasságok az égben köttetnek. Zeusz eszerint úgy választja ki a férfi számára a feleséget, hogy szem előtt tartja a neki szánt sorsot is.⁶⁹ Akhilleusz azt mondja, minden „derék meg eszes” ember gyöngéden szereti feleségét.⁷⁰ Odüsszeusz szerint „annál nincs soha szébb és nincs derekabb sem,/mint amikor egymást értő szível tartja a házát férj és nő”.⁷¹ Hektór és Andromakhé makulátlan házastársi szeretetben éltek. Pénelopé az odaadó hitves jellegzetes típusa; ezt a típust azonban kevesebbre kell tartanunk Andromakhénál, mert nem igényli a házastársak közötti egyenlőséget. Valerius Maximus (i.sz. 25)⁷² egész fejezetet szentelt a „házastársi szeretet” téma-jának. Leír néhány esetet, amikor házastársak, férfiak is, nők is, életüket áldozták egymásért vagy egymás miatt. Ők azonban nem a viselkedési normák megtestesítői. Valamennyiben megtalálható a tragikus vagy heroikus elem. Így fogta volna fel legelmélyültebb pillanataiban az ókori ember a házastársi szeretetet. Apuleius⁷³ idézi Charité esetét, aki forró szerette férjét. Hitvány szeretője azonban erotikus szenvendélyének áldozata volt. Sztobaiosz (i.sz. V. vagy VI. század) görög auktorok különféle kérdésekről vallott nézeteit gyűjtötte egybe és osztályozta. A 63-tól 73-ig terjedő szakaszok a nőkről meg a házasságról szólnak. A különféle írásokban kifejezésre jutott nézetek a szélsőséges helyeslés és helytelenítés között ingadoznak. Szemlátomást egyetlen szerzőnek sincsen fogalma a házastársi ragaszkodásról. Az első század zsarnok római császárai esetében előfordult, hogy asszonyok rendkívüli hitvesi odaadásról tettek tanúbizonysságot.⁷⁴ A római sírkövek (amelyek persze távolról sem tévedhetetlen tanúk) a házastársak közötti mélységes szeretetről beszélnek.⁷⁵ Az izlandi sagákban az asszonyok heroikus odaadással vi-seltetnek férjük iránt, jöllehet önfeljúségükkel és szeszélyeik-

kel sok bajt okoznak nekik.⁷⁶ Róma barbár leigázói állítólag egészen bámulatos házastársi hűségben éltek. Salvianus főként az alemannokat emeli ki e tekintetben.

376. Hindu modellek és eszmények. A Mahábhárata, a brahmanizmus hőskölteménye, amely nagyjából az időszámításunk kezdete körül keletkezett, nagy figyelmet fordít a szépségre és a szerelemre. Az eposzban sok házasságot szerelemből kötnek, ezt tekintik a legjobb indítéknak. A szerelmi kapcsolathoz hozzá kellett járulniuk a leány szüleinek, más-különben a házasság *gandharvá* silányult. Az egyik hős, aki bátyja számára elrabol egy leányt, szabadon engedi, amikor a leány azt bizonygatja, hogy mást szeret, szavát is adta neki, noha apja mindenkor még nem tud erről a kapcsolatról. A szerencsés vetélytárs lemond a leányról az erőszakos szöktetés miatt, a leány azonban kijelenti, soha mást nem választ. „Egyszer osztnak örökséget, férjhez egyszer adják a lányt, / egyszer mondhatja ember, hogy: »adom« — több ízbe» nem lehet! / Akár végtelen éltő lesz, akár percéletű; akár / nemes, akár közönséges: őt szemeltem ki, senki mást! / Amit egyszer szívünk döntött, mire szavunk »igent« adott: / azt megcselekszi tettünk is.”⁷⁷ Hindusztánban ma ezeket a szavakat tekintik a házasság, és a házassággal kapcsolatos női magatartás legteljesebb és lehető legfennköltebb kifejezésének. A heroikus korszakban a példás feleséget mindenki körülrajongta, csiszoltságával és kedvességevel, erényével és illedeletes magatartásával szerettette meg magát. A feleség ropaнт figyelmes volt apósával és anyósával. Szavaiban tartózkodó és engedelmes volt, férjét bájával, szellemével és gyöngédségevel hódította meg.⁷⁸ A Mahábháratában több epizód is található, amely azt tanúsítja, a férjek milyen odaadóan szerették feleségiüket, a feleségek pedig heroikus önfelaldozást tanúsítottak férjük kedvéért. Hindusztánban ma nem kölcsönösek férj és feleség kapcsolatai. A férj számára mindenkor anyja az első személy. „EZ teljes összhangban áll a

nemzeti érzéssel: megbélyegzi az olyan szeretetet, amely egyenlő ellenértéket követel, akár egy szatócs.”⁷⁹ „Ki is beszélne holmi otromba egyenlőségről” kérdei a hindu feleség, „amikor helyette ott van számára az imádat felajánlásának kimondhatatlan szentsége”.⁸⁰

377. A szlávok szexuális viselkedési normái. A délszlávok meg a kaukázusi népek eltűrik, hogy szexuális viselkedési normáik néha olyan szélsőséges formákat öltsenek, amelyek a kívülállók szemében erkölcsellennek tűnnek. A fiatalasszonyok igen szoros kapcsolatot tartanak vőféléyikkal; esküvőjük napján két vőfély kíséri őket mindenüvé. A menyasszony nem egyéb, csak leány, olyan férfihez adják, akit soha annakelőtte nem látott, akit nem szeret és soha nem is szerethet; idegen házba kerül, ahol életének hátralevő részében legfőbb kötelessége, hogy példás alázatossággal és fejet hajtva megnyerje apósának-anyósának tetszését; a hagyomány tiltja, hogy nyíltan közelítsen férjéhez; napközben jószerint alig látja; ámde szabadon érintkezhet férjének bátyaival és öccseivel, akik vőféléi voltak. Az idősebbik, ha házas és jóindulatú sőgornőjével szemben, legjobb barátja lesz. Ha egy albán otthonától távol dolgozik, hazatérve sohasem hoz ajándékot feleségének. Sokkal több figyelmet mutat bátyjának felesége iránt. A szerb fiatalasszony szégyenli házastársi kapcsolatát, erkölcsellennek véli, hogy a nyilvánosság előtt férjéhez szóljon, még azt követően is, hogy gyermekeket szült neki. Továbbra is idegen marad számára, kapcsolatuk ritkán terjed túl a szexualitáson. Mindenkinél jobban a saját bátyját szereti. Mélységes gyásszal gyászolja, férjéért viszont szégyen lenne gyászolnia, de kiváltképpen szégyen, ha egy menyasszony meggyászolja vőlegényét. A régmúlt időkben helytelen lett volna, ha a férfi közvetlenül esküvője után megkezdte volna a házaséletet. Az első éjszakát a vőlegény fivérei, a menyasszony vőféléi töltötték a fiatalasszony mellett, a rákövetkező három éjszakán pedig a vőlegény anyja vagy nővére aludt a

menyasszony mellett. A vőlegény vonakodik. A szerb asszonyt kigúnyolják, ha az esküvőjét követő egy éven belül gyermeket születik. Egyes körzetekben a szexuális erkölcs igen szigorú, másokban viszont meglepően laza. A legrosszabb Karinthiában. Itt Gurkthalban kétszer annyi a házasságon kívül születtek száma, mint a törvényes gyermekeké, a házasság intézménye tehát jóformán nem is létezik. Horvát-Szlavóniában azok számára, akik összeházasodnak, közömbös, milyen korábbi kapcsolataik voltak házastársuknak. Más délszlávok között az esküvőn a vőlegénynek a szégyen miatt tilos akár csak beszélnie vagy ennie is, a menyasszonynak meg zokognia kell, míg öltözöttetik. A Balkán-félszigeten levő Bocca di Cattaro mellől jegyzik fel, hogy azon férfiakat, akik a házaság előtt tiltott viszonyokat tartanak fenn, olyan mérvű nyilvános megvetés sújtja, hogy azok körében, akiknek veszíteni való jöhírük vagy pozíciójuk van, nemigen fordul elő ilyen eset.⁸¹

378. Az oroszok szexuális viselkedési normái. Egészen a tizenkilencedik századig Oroszország egyes részein és a szomszédos szláv területeken széles körben uralkodott az a szokás, hogy az apa a fiát még gyermekkorában egy házasulandó korú fiatal nővel házasította össze, aki azután az apa ágyasa lett. Amikor a fiú felcseperedett, felesége már előrehaladott korú asszony, s több gyermek anyja volt. Ekkor ő is azt tette, amit az apja. A tágas ház és az együttlakó nagy család nagymértékben elősegítették a szokás meggyökerezését, s általában ezeket a tényezőket kárhoztatták is érte. Rhamm azonban címfolja e nézetet.⁸² Ugyanez a szokás dívott ugyanis a bolgárok körében is.⁸³ Szerinte más indítéka volt: az apa gyarapítani akarta a nagy ház munkáskezeinek számát. 1623-ban Lengyelországban törvényt hoztak, melynek értelmében halállal büntetendő az a férfi, aki ilyenformán becsstelenít meg menyét.⁸⁴ Ugyanezt a szokást jegyezték fel a délkelet-indiai tamilok körében.⁸⁵ Az Oroszország délnyugati

határán húzódó hegységekben a tizennyolcadik században jóformán ismeretlen volt bárminemű szexuális viselkedési norma. A nőknek valamennyi szláv népnél igen alacsony a státusuk és előírásos tisztelettel tartoznak a férfiaknak. Bulgáriában a feleségek öt-tíz esztendővel idősebbek férjeiknél, mert már tizennégy éves fiúk is szerelmi életet élnek, igaz, hogy felnőtt, házasulandó korban levő nőkkel.⁸⁶ Mindezen okoknál fogva figyelemreméltó jelenség, hogy az ukránok roppant mértékletesek, a nemek közötti szerelem magasztos eszményét vallják, és viszolyognak a beszédben alkalmazott mindenmű durva kifejezéstől.⁸⁷ A népszerű orosz lakodalmas énekek mind szomorúak. A menyasszony bennük boldog gyermekként szerepel, aki szabadon élt apja házában, de most szomorú jövő vár rá, amelyről szerencsére mit sem sejt.⁸⁸ Karéliában „ismeretlen látvány az örömtől repeső menyasszony. Az eljegyzéssel megkezdődik a könnyek korzaka, és tart egészen a vőlegény házában megült lakodalomig. Még ha a menyasszony boldog és elégedett is, a viselkedési normák megkövetelik, hogy könnyeket ontson és bánatot színleljen.”⁸⁹ Az orosz falu ismert közéleti személyisége „a sirató asszony”. Ő tanítja a menyasszonyt arra, miként sirassa el „leányszabadságának” elvesztését.⁹⁰

379. Kaukázusi és szaharai törzsek. A kaukázusi cserkeszek tágas házakban, nagycsaládokban élnek egy pátriarka uralma alatt. Feleségeket közösen vásároltak vagy raboltak, de minden annyit, ahány férfi volt a családban. Darinsky úgy véli, hogy azok, akik külön feleséget tudtak és akartak vásárolni, veszélyeztették az egész rendszert. Így azután a férfiak egy-emberként ellenezték a monogám életközösségeket. Az ilyen közösségek a tömeg elleni bűnnek számítottak. Innen erednek a ma is uralkodó szokások: minden házassági kapcsolatot álcáznak, a házastársak a nyilvánosság előtt ügyet sem vetnek egymásra, esküvőkön pedig a kisfiúk meg a szomszékok rengeteget tréfálkoznak és ugratják a fiatal házasokat.

Mindez az ellenzés és helytelenítés régi megnyilvánulásainak a maradványa.⁹¹ A szaharai törzsek férfiai gyakran valamennyien hosszú napokra távol vannak. Ez szabadságot biztosít az asszonyoknak. A férfiak azonban zokon veszik tőlük, és megbüntetik őket feltételezett hűtlenségükért. Az asszonyok között híres prostituáltak is akadnak.⁹²

380. Középkori szexuális viselkedési normák. A középkori szexuális viselkedési normák két ellentétes gondolatmenetből erednek: az egyik szerint a nők gonoszak, veszedelmesek és óvakodni kell tőlük, a másik szerint viszont elbájolóak és csodálatra méltóak, megérdemlik a tiszteletet és imádatot. Mindkét szemlélet oktalansággá és bűnné torzult; az önzés meg a fényűzés létfármáivá lettek. Általánossá vált a körmönfont képmutatás és őszintélenség. Szakkifejezéseket használtak a fogalmak meghatározására, csak azért, hogy elhomályosításak etikai jelentőségüket. A *Minne**-nek idővel rossz értelmi jelentése lett, már csak erotikus szenvedélyre alkalmazták. A *courtoisie*** a közönséges utcai leszólítással azonosult.⁹³ A *Vox Clamantis*-ban (1382) Gower megkísérte meghatározni és körülírni az érzéki szerelmet. Hajlik a nőkre vonatkozó szerzetesi szemléetre, ámde jó és nemeslelkű asszonyokról ír. Alanus ab Insulis (†1203) *De Planctu Naturae* című művében⁹⁴ az emberiség búinein és a férfiak meg nők bűnös kapcsolatán kesereg. Megkísérel különbséget tenni nemes és nemtelen szerelem között. Írása a nőkultusz tetőzésekor jelent meg. A *Rózsa-regény* láthatóan a valóságos bűnt tárgyalja. Azt állítják, hogy a nőket bőkezű ajándékokkal kell megnyerni. Megbályegzik a nők közönséges feltűnés-vágyát és pompaszeretetét. Ha egy házasság balul üt ki, a férfiak azt mondják, Isten az oka --- de Isten jóságos, a rossz

* Eredeti jelentése szerelem. (A szerk.)

** Eredetileg: udvarias szolgálat. (A szerk.)

az emberből fakad.⁹⁵ A tizenötödik századi *Paston Letters* a házasságot kizárálag kereskedelmi ügyletként tünteti fel.⁹⁶ Egy leány fölsorolja szeretőjének, milyen hozományt ad neki az apja; ha nem elégzik meg vele, többé ne is lássa.⁹⁷ „A gazdám tréfálkozva megkérdezte, vajon a férfi nem verheti-e meg saját feleségét.“⁹⁸ A könyv egyetlen szerelmi házassága Margaret Pastoné, aki a család egyik volt cselédjéhez megy férjhez. Margaret anyja, a *Levelek* legfigyelemreméltóbb alakja, jóllehet 20 fontot hagyományoz végredeletében lánya e házasságból származó unokájára, édesgyermekére nem hagy semmit. Schultz⁹⁹ szerint a házasságok a középkorban végeredményben semmivel sem voltak boldogtalanabbak mint korunkban, s a házasságtörés sem volt gyakoribb, mint manapság; továbbá, a papok akkor sem éltek kicsapongóbb életet, mint ma. Hosszasan idéz Geilertől és Murnertől, a tizenötödik század vezető erkölcsprédikátoraitól. Geiler a strassburgi katedrálisban prédikált, Murner pedig franciskánus barát volt. Geiler hihetetlenül durva és szókimondó. Azt állította, hogy általa ismert eseteket pellengérez ki, amikor férjek hasznották feleségekből, vagy feleségek férjükkel megegyezve kötötték mindenkitőjük számára előnyös ügyleteket. Jellegzetes esetekként dörgött ellenük, s megkísérlelte lebeszálni a férfiakat is, a nőket is a házasságról.¹⁰⁰ A kastélyélet egyhangú és értelmetlen volt, kiváltképpen az asszonyok számára, akiket ráadásul részben még elszigetelt lakosztályokba zártak el. A fiatal férfiaknak és nőknek alig volt alkalmuk a találkozásra. A nők számára a házasság tartogatta a boldogság igéretét.¹⁰¹ Jóllehet szükséges volt a nő beleegyezése, férfiokonai ellenőrizték minden lépését, még akkor is, ha özvegy lett; igaz, a nők között nemigen akadt egyéniség, és rendszerint örömmel elfogadták az első kérőt.¹⁰² A tizenkettedik század vándorénekesei közönséges csavargók voltak. Az ő felfogásuk szerint a szerelem csupán érzéki dolog, így azután felettesebb léhán nyilatkoztak a nőkről. Dalaikban a nők esengenek a férfiaknak. A tizenharmadik században

már öntudatosabbnak és méltóságteljesebbnek írják le a nőket. Siegfried kékre-zöldre korbácsolta feleségét.¹⁰³ Brunhildát is verte a férje. Az asszonyok nagyfokú odaadással viseltek férjük iránt, kiváltképpen balsors idéjén, még harcoltak is értük férfimódra.¹⁰⁴ Az ebből a korból származó történeteket olvasva szüntelenül megütközünk az emberek bárdolatlan-ságán. Lübeckben például, ha egy fiatal özvegyasszony férj-hez ment, a tömeg hangosan gajdolva körülvette a házát, a vőlegénynek meg zajos zene közepette ki kellett állnia közszemlére egy erre a célra fölállított négy Sarkos kőre, „hogy megalapozza a maga és felesége jónévét”.¹⁰⁵ A karnevál korlátlan lehetőséget biztosított a népi ízlés minden vaskos-sága és trágársága megnyilvánulásának.¹⁰⁶ A nőkultusz volta-képpen a szabadszerelmi kultusza volt, s ellentétben állott a tisztes házasság intézményével. Még a tizenkettédik század-ban is panaszkodtak a silány irodalom okozta erkölcsi rom-lásra. A nemesek és a lovagok elfajzottak a keresztes hadjá-ratokban meg a Hohenstaufok itáliai háborúi során.¹⁰⁷ „Úgy tünt, mintha az egyház doktrínája támogatná a család intézményét, ámde valójában nem így állt a dolog. Éppen ellenkezőleg, az egyház aszketikus-hierarchikus hitbuzgósága következtében a családi kötelékek inkább lazultak, semmint erősödtek.”¹⁰⁸ Dulaure¹⁰⁹ Gersont meg Nicolas de Clema-gnes-t idézi annak bizonyitására, hogy a tizenötödik századi zárdák a kicsapongás fészkei voltak. A strassburgi katedrális-ban elhangzott egyik prédikációjában Geiler meghökkentő képet festett a zárdákról.¹¹⁰ Eszerint a zárda nem egyéb, mint a környékbeli nemesurak bordélyháza.¹¹¹ A tizenötödik század végén a viselkedési normákban végbemenő és a protestáns egyházzsakadásra vezető forrongás és változás idézte elő a Jansen által művének hetedik és nyolcadik kötetében oly erőteljesen hangsúlyozott társadalmi zűrzavart. Forradalmi helyzet állt elő: a régi erkölcsi normák már összeom-lottak, az újak viszont még nem alakultak ki. A tizenhatodik századi protestánsok gúnyolták és a cölibátus ellentmondásai

és kétszínűségei miatt megbélyegezték a római katolikusokat, a katolikusok meg a házasság lazulásának vádját szegezték a protestánsoknak. Mindkét félnek igaza volt.

381. A „jó feleség” követelménye. Páros házasság. Joggal feltételezhető, hogy ha egy nő valaha is úgy indult neki a házasságnak, hogy az nem volt eleve visszataszító számára, el volt szánva arra, hogy „jó feleség” legyen. A társadalmának viselkedési normáiból kündülő neveltetése megszabta számára a „jó feleség” fogalmát és követelményeit. A középosztályban alakultak ki a szerelem és a házastári ragaszkodás modern érzelmei. Feltehetőleg a középkori burzsoázia és a görög-római birodalom szabad népessége legalacsonyabb rétegeinek viselkedési normáiban gyökereznek. Ez a középosztály az az osztály, amely a modern társadalmat uralja, és az ő érdekeinek kedveznek leginkább az újkori gazdasági fejlemények, amelyek fölözötték a férfiuralom és az aszketikus tisztaság régi eszményképeit. A tizenkilencedik század közepeén talán Coventry Patmore költeményei és Anthony Trollope regényei fejezték ki legszemléltetőbben annak a házastári ragaszkodásnak az eszményeit, amelyek e kor angolul beszélő népei körében elevenen éltek. Napjainkban e nézeteket nyilván nyárspolgárinak tekintik, s az inga ismét a régi arisztokratikus normák felé lendül. A „jó férj” fogalma kölcsönhatásban áll a jó feleségével, és a modern páros házasság szerves alkotóeleme. Az erotikus elemet finomítják és elfojtják, vagy legalábbis mentagadják. Az elfogadott és helyeselt eszmények megfegyelmezik és összpontosítják a férfi akaratosságot, tartósabbá teszik a szexuális érzelmeket. Mindez erőteljesebben integrálja a családot, a családi viselkedési normák pedig pallérozzák és megóvják az érzelmeket. Sok esetet ismerünk, amikor a viselkedési normák öntudatlan és szándékolatlan működése nyomán olyan eredmények születtek, amelyek igen jelentősek voltak az emberiség jó- és bal-sorsa szempontjából. De mindezek közül az egyik legcsodá-

latosabb, hogy kialakult a házastársi ragaszkodás, meglehet a legnemesebb érzelem, a férfiaknak a nőkön gyakorolt zsarnokságából, és a szexualitás aszketikus tagadásából kifejlődött az a közös elem, amely buja és egészségtelen érzékkiséget is tartalmaz.

382. „*Egy testi*”. Az „*egy test*” nézet vagy kép nem a zsidó vagy a keresztény vallás sajátossága. Az Ótestamentumban egyértelműen testi egyesülésre utal. Azt az eszményt hivatott kifejezni, amely szerint a házasságban két életnek, két érdeknak kell egybeolvadnia. Igen tanulságos, hogy a házasságról minden korban folytatott vitákban voltaképpen milyen kevés és milyen közhelyszerű érvek hangoztak el, s milyen gyakran bújtak szóképek mögé. Az „*és lesznek egy testtő*”, ha nem érzéki, csakis rituális jellegű lehet, a rituális fogalmak viszont csakis konvencionális fogalmak — megfelelnek azoknak, akik közmegegyezés révén hajlandók ismételgetni a formulákat és végrehajtani a rituális aktusokat. Nem realitások. A házaság problémája az, hogy két emberi lény megkíséri az együttélést. Két emberről van szó, nem egyről. S mivel ketten vannak, kétfajta az ízlésük, a vágyuk, a jellemük és az akaratuk. Erkölcstilozófusok vagy jogászok esetleg meg tudják határozni az „*egy testi*” eszméjét úgy, hogy lefordítják a jogok és kötelességek nyelvére, de semmiféle államhatalom nem szerezhet kötelező érvényt egy ilyesféle definíciónak. Következésképpen, a definíció értékkel nincs. Az eszme az államon vagy a családon túlmenően olyan gondolatkör része, amelyben kettő alkotja az egész világot. Kívül esik a viselkedési normák hatókörén is, kivéve, amennyiben a viselkedési normák a valóságos vagy képzelt vitatémákban százával felmerülő megítések révén megtanították a férfit meg a nőt a házasság harmóniájához elengedhetetlen viselkedésmódra. Hogyan lehet ez esetben két akarat *egy akarattá*? A régi fell fogás értelmében az egyik akaratnak (az asszonyának) mindenkor alá kell vennie magát a másik akaratnak. Mivel ezt

a szemléletet ma már helytelennek ítéljük, a modern fel fogás véget nem érő viták formáját ölti, az egyik fél óhatatlanul vereséget szenved, ennek a minden napí életben való minden következményével és jellemkihatásával.

383. Páros házasság. A páros házasság egy férfi és egy nő életközössége, amelyben minden jog, kötelesség, hatalom és előjog minden kettőjük számára egyenlő és azonos, hiszen a házastársak viszonya minden tekintetben kölcsönös és viszonos. Így a két élet, a két érdek maradéktalan összeolvasdására vezet. A páros házasság és valamennyi ezzel járó viselkedési norma a monopólium terméke. Hérodotosz¹¹² azt írja az agatürzoszokról, nőközösségen belül éltek, hogy valamennyien testvérek lehessenek, és semmiféle féltékenységgel vagy ellenséges szürekkal nem voltak egymás iránt. Ez az egyik lehetséges megoldás, melynek során a békét és a harmoniát a szexuális érdekek fölé helyezik. A páros házasság a monopólium révén törekszik a szexuális érdekek maximális kielégítésére. Ennek érdekében föláldozza a békét és a harmoniát. minden monopólium azok érdekében létesül, akik birtokosai. Káros kihatásait azok körében találjuk, akik kívül rekednek ezen a monopóliumon. Jóllehet viselkedési normáink manapság megkövetelik, hogy a férfi meg a nő a szerelem révén találjon egymásra, tehát a legsajátosabb és legkizárolagosabb szelekciót valósítsa meg, semmiféle apparátussal vagy értelmes módszerrel sem rendelkezünk e választás végrehajtásához. Az a képzet, hogy az ilyen választás szükséges, ezért újabb nehézséget, akadályt jelent. A páros házasság, részben a szülők fokozott érzelmei és az integráltabb család-intézmény következtében, megnöveli a költségeket és súlyosbítja a házasság gazdasági feltételeit. A népesség jelentős hányadát cölöbátusra kárhoztatja, s ezek a kirekesztettek szenvednek leginkább a családi életnek ilyenformán történő elrendezésétől. Főként a nők vallják ennek kárát. minden, ami megséríti a viselkedési normák által tartalmazott tabut,

bűn, és katasztfális következményekkel jár mindenakra, akik részesei annak. Minél valóságosabb a páros házasság, annál súlyosabb következményekkel jár mindenemű tiltott kapcsolat. A nők összehasonlíthatatlanul többet szenvednek ettől a rendszertől, mint a férfiak. A tabu keretein belül a férjezetlen nők értelmetlenül tengetik létüket, vagy pedig minden erejüket leköti a létfenntartás, aminek az útjában különleges nehézségek és akadályok tornyosulnak. Ezt az árat fizetik a nők mindenkorért az előnyökért, amelyeket a páros házasságból húznak, szemben a nemi kapcsolatok valamennyi többi formájával. A kiindulási feltételezés az, hogy minden férfi és nő párt találhat — ami nem felel meg a valóságnak. Igen csekély figyelmet fordítanak ezekkel a páros házasság adta előnyökkel szemben fellépő fejleményekre. A viselkedési normák azt prédikálják a férjezetlen nőknek, hogy ez az elköpzelhető legjobb megoldás, s hogy minden más megoldás elköpzelhetetlenül szörnyűséges következményekkel járna. A férjezetlen nők feltehetőleg nagyon ritkán tekintik magukat azon rend áldozatának, amelyekből férjezett nővéreik használ húznak. Elsogadják a soroszt, amely megfeszítja őket az önmegvalósítás lehetőségétől, kivéve azt a néhány kimagaslóan tehetséges nőt, aki a létert folytatott küzdelemben önálló karriert tud kiharcolni. A társadalmi rendünkkel kapcsolatos szinte valamennyi vita során felvetődnek a tulajdon problémái. S éppen a szexuális viszony kapcsán merül fel minden valóban súlyos kérdés.

384. A házasság a modern kor viselkedési normáiban. Igen figyelemremélő, hogy korunkban a házasság a ritusnak (hiszen amit szóban mondanak el a házassági szertartás során, vagyis a racionális tartalom, csekély jelentőségű, az emberek jóformán figyelemre sem méltatják; vajon milyen erő támasztja alá az „engedelmeskedj”-et?) a magánügyekbe történő vallási beavatkozásnak és annak, hogy egy szertartásnak jelentőséget tulajdonítanak, legszembeszökőbb és legelter-

jedtebb példája. Ha két ember együtt él, cselekedetük helyességének vagy helytelenségének megítélése attól függ, valjon részt vettek-e együtt egy bizonyos szertartáson, vagy sem. Ez határozza meg, „házasok”-e vagy sem. Ha ugyanis közösen részt vettek e szertartáson, teljesen függetlenül attól, mi hangzott el vagy mi történt ott, kifejezésre juttatták azon akaratukat, hogy házasságra lépnek; ez megfelel a viselkedési normák előírásának, amelyeknek az állam, adott helyen és időben, érvényt is szerez. A nő „érezni akarja, hogy férjhez ment”. Sok asszony nem érezné ezt egy pusztai polgári esküvőn; mások „kórusos templomi esküvőhöz” ragaszkodnak; mégint mások azt kívánják, hogy az esküvői szertartást úrvacsorával kössék egybe. Meglehet, egy előkelő nemes ember leánya házassági szerződés hiján nem is érezné teljes értékűnek házasságát. Így tükröződik a viselkedési normák konkrét hatása a korabeli szokásokban, így válik nyilvánvalóvá, hogy a megfelelő módon végrehajtott házasság képzetét mennyire teljes mértékben a társadalom, vagy valamely osztályának, esetleg szektájának viselkedési normái alakítják ki.

385. *A páros házasság alaki meghatározása*. A többsérjűség akkor ment át többnejúségbé, amikor az emberek már elegendő tulajdonnal rendelkeztek.¹¹³ Volt semleges átmeneti időszak, amikor egy férfinak csupán egyetlen felesége volt. Következésképpen, a monogámia nem valamiféle specifikus fogalom. Egynejúségről beszélhetünk akkor is, ha a férfinak csak egy felesége volt, de emellett ágyasokat és rabnőket is tartott, vagy valóban csupán egyetlen felesége volt, jóllehet belátásán múltott, nem kíván-e több feleséget is tartani. A „páros házasság” meghatározásra mintegy szakkifejezésként van szükségünk azon házasságforma definiálására, amely ugyanolyan mértékben kizárolagos és állandó a férfi, mint a nő számára, amelyet minden fél szabad elhatározásából vállal, s amelyben minden jog és kötelesség kölcsönös.

Ebben a közösségen maradéktalanul egyesülhet két élet, két érdek. Semmiféle más életközösségen nem képzelhető el efféle egyesülés. E páros házasság eszménye vezérli korunkban és civilizációinkban a házassági szokásokat, ennek a szellemé és értelme ad neki tartalmat, ez határozza meg valamennyi vitánk normáit, jóllehet azokat távolról sem valósítják meg egyetemesen. Népszerű irodalmunkban az eszmény a „pá-tosz”-szal emlegetett dolgok közé tartozik.¹¹⁴ Vajon honnan ered? Valójában nemigen állapítható meg. A szegénység és alacsony társadalmi státus kényszere folytán fennállott azokban az osztályokban, amelyekben gyökeret vert a keresztenység. Kifejezésre jutott a kánonjogban. Az alsóbb osztályokban ellenállt azon egyházi erőfeszítéseknek, hogy elfojtsák a közösség felmagasztosítása érdekében. S ugyanezen osztályok körében ellenállt a reneszánsz lealjasító befolyásának. Ezekkel az osztályokkal együtt jutott el a jólét és a polgári hatalom csúcsaira. Az újkorban az „erkölcs” kifejezését lényegében arra alkalmazzák, ami megfelel a páros házasság erkölcsi követelményeinek.

386. A páros házasság etikája. A páros házasság kizára a szexuális kapcsolat minden más formáját. A modern kor embere nehezen értheti meg, miként állhattak fenn egymás mellett különféle formájú szexuális kapcsolatok úgy, hogy mindenkit helyesnek tartották. Ennek magyarázata a viselkedési normákban rejlik. Az ágyas olyan nő lehetett, aki — ha a viselkedési normák ezt így határozták meg — pontosan körülhatárolt és törvényesen szavatolt kapcsolatban állott egy férfival. Körülményei folytán nem nyílt módja arra, hogy elérje a legfelső, tehát a feleség státusát, de a társadalom által szintén tiszteletreméltónak ítélt státust élvezett. Ugyanez elmondható a rabnőről vagy a morganatikus feleségről is. A zsidók, a görögök, a birodalom korában a rómaiak körében az ágyasokat osztályként ismerték el. Egészen a tizenegyedik századig az ágyast nem olyan nőnek tekintették,

aki sutba vágta becsületét,¹¹⁵ s noha ezt követően bizonytalanná vált társadalmi helyzete, még további két-három évszázadon át nem tartották megvetendőnek. Uralkodó családok tagjainak morganatikus házasságával korunkban is találkozunk. Semmi, amit a viselkedési normák a létéerdekek megoldása módjának ismernek el és eként határoznak meg, nem lehet helytelen. Ezzel magyarázható a szakrális prostitúció, az ideiglenes házasság (Kínában, Koreában, Japánban, az ókori Arábiában) és a királyi ágyasok intézménye (mivel a király kénytelen volt elfogadni az előírt rangú státus feleséget stb.), valamint mindenkor különös megoldás, amely-lyel a történelem során találkozunk. A páros házasság azonban elsöpört minden egyéb formát. A városi tőkés középosztály rendszere megszilárdult mindenkorban az új országokban, amelyekben szűkre szabott keretek között minden férfi és nő egyenlőséget élvezett, s amelyekben a nők kivették részüket a létert folytatott küzdelemből. Ezekben az országokban a környezet kedvezett azon osztály viselkedési normáinak, amelyből a kivándorlók származtak. Az óhazában a középosztály viselkedési normái összeütközésbe kerültek a parasztok meg a nemesek viselkedési normáival. Mindinkább az előbbiekknek kerekedtek felül. E tendencia mindenütt azonos volt, jóllehet e fejlődés konkrét szakaszainak időpontjai különbözök voltak. Ami pedig a nőket illeti, azok az országok, amelyek a modern kor mozgalmának utóvédjét alkotják, megtartják a régi viselkedési normákat; azok viszont amelyek élenjárók, leginkább emancipálták a nőket, s törvényeikből kirekesztettek minden, ami eltúrt bármí egyebet, mint a páros házasságot. A kicsapongás természetesen még mindig befolyással van a körülményekre, és a gazdagság megnövekedése meg a fényűző életmód elharapozása szem-melláthatóan kedvez azon tendenciának, hogy ismét fellélesszenek néhány arisztokratikus színezetű régi szokást. Előrelátható, hogy mi helyt megszínünnek a jelenleg az alsóbb középosztálynak kedvező gazdasági tényezők és új feltételek

alakulnak ki, ismét megváltoznak majd a házassággal kapcsolatos viselkedési normák. Jelenleg a körülmények hozzák létre a demokráciát és a páros házasságot. Mindkettő feltételes és átmeneti. Egy arisztokratikus társadalomban a férfi előjoga, hogy családi életének formáit megszabja. Mihelyt nehezebb lesz az élet, arisztokratikussá válik, és feltehetően ismét megjelenik majd az ágyasság intézménye.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a páros házasság véglegesen fölszámolta a múltban oly szívósan hangoztatott nézetet, miszerint a nők természetükönél fogva rosszak, vagyis hogy az emberi faj egyik fele szakadatlanul lehúzza a másikat. Napjainkban az ezzel ellentétes nézet kerekedik felül, amely szerint a nők mind jók, ennél fogva alkalmásak arra, hogy szakadatlanul fölemeljék a férfiakat. Mindezek a szemlélet-ingadozások csupán azt jelzik, miként teremti meg a körülmények és érdekek minden kilengése a maga téveszményét.

387. A páros házasság monopolisztikus jellegű. Kimutattuk, hogy a páros házasság monopolisztikus természetű. Elkülnült családot hoz létre, táplálja a családi büszkeséget ésbecsvágyat. Összefonódik a tőkével, s aligha érkeztünk még el arra a fokra, hogy tisztán lássuk, mivé válik majd egy plutokrata osztály befolyására, nagy jólét esetén. Az eddig fölsoroltak alapján nyilvánvalóan az a legfontosabb, hogy a férfi és a feleség egyazon viselkedési normák alapján nevelkedjék. A páros házasság ugyanakkor individualista jellegű. Ezen az akadályon feneklik meg minden rendű és rangú szocialista elképzelés. A család létfenntartási költségeinek növekedésével minden szorosabbá, létfontosságúvá válik a család és a tőke közötti kapcsolat. minden gondolkodásra képes szocialista kénytelen hadba szállni a házasság és a család intézménye ellen, hiszen azt kell tapasztalnia, hogy a házasság meg a család az „individualista bűnök” lebírhatatlan erőjei. Tüzérséget azonban álcázni kell, mert nem meri nyíltan fölvonultatni.

388. A házasság jövője. Balga doleg lenne azt képzelní, hogy a házassággal kapcsolatos viselkedési normáink már elérkeztek végső stádiumukba. Mivel a viselkedési normáink alapján alakuló házasság szabad és individualista, nemigen törődünk azokkal, nem sajnáljuk azokat, akik nem képesek alkalmazkodni hozzá, vagy alkalmazni azt körülményeikhez. Jogukban áll elválni, jóllehet némi neheztelést éreztetnek velük, ha élnek ezzel a jogukkal. Ostobaság feltételezni azt is, hogy csakis a jelenlegi helyzettel elégedett emberek szabályozzák majd azokat a változásokat, amelyeket a jövő hoz a viselkedési normákban. A házasság könnyűszerrel olyanná változtatható, hogy a férfiak visszautasítsák. A nők már a múltban is nemegyszer föllázadtak ellene.¹¹⁶ Elképzelhető, hogy e lázadások megismétlődnek.

389. A szexuális életközösség normális típusa. Meglehet, Leckynek van igaza, amikor ezt állítja: „...igen megalapozottnak tűnik, hogy egy férfi és egy nő életen át tartó közössége legyen a nemek közötti kapcsolat normális vagy domináns típusa. Ez, egészében véve, bizonyíthatóan igen nagymértékben elősegíti mindenki fél boldogságát, sőt erkölcsi emelkedetségét is. De nézetem szerint ezen túl nem léphetünk, kivéve, ha valamiféle különleges reveláció nem következik be. Ebből azonban semmiképpen sem következik, hogy mivel ez az uralkodó kapcsolat, egyszersmind az egyetlen típusú kapcsolat is legyen, vagy hogy a társadalom érdeke azt követelné, hogy minden nemű kapcsolatot egyazon sémba erőszakoljunk.”¹¹⁷

390. Válás. Az anyaági családban az asszony eltaszíthatta férjét. Megtehette ezt valamennyi olyan átmeneti formációban is, amelyben a férj az asszony gyermekkori otthonába költözött. Az apaági családban a rablás vagy vásárlás útján szerzett feleség a férj tulajdona volt, akárcsak bármely egyéb tulajdona. Ha a férj jónak látta, lemondhatott róla vagy el-

dobhatta a tulajdonát. A két szokással járó kísérő körülmények (az első értelmében a férj költözött a feleséghez, a második értelmében otthonába vitte a feleségét) nyilvánvalóan nagymértékben kihatottak az asszony státusára. Az utóbbi esetben függősége, sőt alávetett helyzetbe került férjével szemben, s nem válhatott el tőle.

391. Káldeában* a férj, pusztán csak azzal, hogy kijelentette: „Nem vagy a feleségem”, elválthatott, de vissza kellett szolgáltatnia a hozományt, és az asszonyt levél kíséretében vissza kellett küldenie az apjához. Ha az asszony azt mondta férjének: „Nem vagy a férjem”, vízbe fojtották. A házasság-törő asszonyt egyszál ágyékkötőben kihajtották az utcára, és ott kényre-kedvre kiszolgáltatták a járókelőknek.¹¹⁸ E szemlélet értelmében, amely áthatotta a zsidó rendszert, sőt utat talált Mohamed tanításaiba is, a feleségnek olyan kötelességei vannak, amelyhez fogható kötelezettségekkel férje nem rendelkezik. Vagy eleget tesz e kötelességeknek, vagy elkergetik. A férfi nem követhet el házasságtörést, a nő nem válhat. A válast legteljesebb mértékben Hindusztánban tiltják, ahol az asszony (meglehet alig öt-hat éves gyermek), mihelyt férjhez adják, örökkön-örökké férjének tulajdona, bármi történjék is. Egészen haláláig az övé, de ebben az esetben férje újra nősülhet. Romulus engedélyezte a válast a férfiak számára, abban az eetben, ha az asszony csecsemő-mérgezésre vetemedett, erős bort ivott, álkulcsot készített vagy házasságtörés bűnébe esett.¹¹⁹ Numa egyik törvényének értelmében a férfi, akinek tetszszerinti számban lehettek gyermekei, ideiglenesen vagy véglegesen átengedhette feleségét egy másik férfinak.¹²⁰ E törvények láthatóan feledésbe merültek. Ha talán valóban léteztek is a régmúlt időkben, nem szabályozták a korai római társadalom életét. Egy későbbi

* Az ókori Babilonban (A szerk.)

törvény kimondta, hogy a polgárjogok elveszítését kiszabó ítélet szabaddá teszi az elítélt házastársát. Az i.e. utolsó században a válást nagyon megkönnyítették, s általános szokássá is vált. A viselkedési normák fokozatosan enyhültek, végül engedélyezték a válást. Augustus válásra kényszerítette Lívia férjét, mert ő maga kívánta feleségül az asszonyt, jöllehet az másállapotban volt.¹²¹ Az ifjabb Cato feleségét odaadta bárátjának, Hortensiusnak, majd annak halála után ismét viszszafogadta.¹²² Sempronius Sophus elvált feleségétől, mert az nem kérte beleegyezést ahhoz, hogy elmenjen a cirkusz játékokra.¹²³ Az i.sz. első évszázadban asszonyok is elváltak férjeiktől. Juvenalis megemlít egy asszonyt, akinek öt esztendő alatt nyolc férje volt.¹²⁴ A keresztény aszkézis szemszögéből író Tertullianus megállapítja, hogy „a válás a házasság következménye”.¹²⁵ Szent Jeromos tudott egy asszonyról, aki már a huszonharmadik férfihoz ment férjhez, ő pedig a férfi huszonegyedik felesége volt.¹²⁶ Seneca azt fejtette, hogy a nők nem a konzulok szerint, hanem férjeik alapján számítják az éveket.¹²⁷ A nők lefelé nivellálás révén jutottak el az egyenlőséghez. „Juvenalis új asszonya merészen a férjével egyenlő bűnös szabadságot követel.”¹²⁸ Mindezek az esetek e kor viselkedési normáinak elkorcsosulásáról tanúskodnak. S mivel meghökkentőek, az a veszély fenyeget, hogy túlságosan nagy szerepet tulajdonítunk nekik az akkori idők viselkedési normáiról alkotott elképzéléseinkben. Valamennyi író ezeket az eseteket ismételgeti. „Az *Agricola*-ból, továbbá Senecának Marciához és Helviához intézett leveleiből kitűnik, hogy még a legsötétebb időkben is léteztek otthonok, ahol a régi római önmérséklődés és józanság lékgöre uralkodott, ahol a derék asszonyoknak jelentős befolyásuk volt férjükre és fiaikra, s ahoz az erény szilárdítására, akár csak nálunk a Bibliát, a hajdani köztársaság példáit mutatták fel.”¹²⁹

392. A rabbik tanítása a válásról. Rabbi Sammai iskolája a következőket tanította: „A férfi ne taszítsa el az ő feleségét, hacsak nem találja valóban szemérmetlennek.” Rabbi Jochanan szerint „a feleség eltasztása utálatos dolog”. Rabbi Eliezer pedig azt mondotta, hogy „amikor egy első feleséget eltasztanak, maga az oltár is könnyeket hullajt”.¹³⁰

393. A házasságra vonatkozó korai római viselkedési normák ridegek és könyörtelenek voltak. A házasság a családon belüli ügy volt, tehát a családfő hatáskörébe tartozott. Törvény nem tiltotta a válást, hiszen az ilyen törvény a család férfi fejének tekintélyét csorbította volna, de a cenzorok a közvélemény névében hosszú időn át meggátolták, hogy a házasságokat könnyelműen felbontsák. Kevés válásra került sor, ezeknek is nyomós oka volt, s a családi tanácsnak indokoltnak kellett találnia a válást. A második házassághoz, amelyre az előző élettárs halála után került sor, minden valami gyanú tapadt. Még a férfiak sem mentesültek ezen gyanú alól.¹³¹

394. Páros házasság és válás. A páros házasság elterjedésével eljött az ideje annak, hogy alapos okkal a nők ugyanúgy beadhatták a válókeresetet, mint a férfiak. A szabadabb válás tehát a páros házasság velejárója. Ez elkerülhetetlen, amennyiben elismerjük, hogy egyáltalán fennállhat alapos ok a válásra. Minél költsöbbek és fennköltsöbbek a házasság intézményéhez tapadó eszmények, annál valószínűbb, hogy a tapasztalat csalódáshoz vezet. Ha valamelyik házastárs azzaival a meggyőződéssel lép házasságra, hogy élettársa a világ legremekebb férfia vagy asszonya, igen kevés esetben kerülheti el a csalódást és kiábrándulást. Továbbá, a páros házasság, mivel kizártlagos, igen szűkre szabott és specifikus életkörülmények között, kockáztatja a házasfelek boldogságát. E körülmények kényszerítő ereje sok ember számára szükségszerűen elviselhetetlenné válik.

Az ókori germán jog abszolút szabadságot biztosított a köztörekkel megegyezésen alapuló válás számára. A házaspár ugyanolyan szabadon véget vethetett életközösségenek, ahogyan házasságra lépett. A germán népek törvényeiben kevés intézkedést találunk, amely az asszony panasza alapján tette volna lehetővé a válást. A longobárdok törvénye módot nyújtott arra, ha súlyos testi bántalmazás esete forgott fenn.¹³³

395. Válás a középkorban. A középkori egyház állítólag nem engedélyezett semmiféle válást. Ez merőben álaptalán állítás. Az aszketikus életszemlélet hafására az egyház egyre önkényesebb megkötéseket alkalmazott a házassággal kapcsolatban, amelyek jóval túlmentek a Szentírás előírásain vagy a korai egyház gyakorlatán. Mindinkább megnehezítették a válást. E két tendenica ellentétesnek bizonyult, hiszen minél több a házassággal kapcsolatos megszorítás, annál nagyobb a valószínűsége, hogy minden házasságról kiírható e megszorítások valamelyikének megsértése, tehát az, hogy a házasság *ab initio* (eleve—A szerk.) érvénytelen. Ez pedig tökéletesebben eltörölte a házasságot, mint ahogyan bármiféle válás *a vinculo* (a kötelékből—A szerk.) fölöszi által. Mitöbb, amikor a legkülönfélébb felmentési lehetőségek álltak rendelkezésre, melyek segítségével — pénz és politikai befolyás révén — a gazdagok és hatalmasok felbonthatták házasságaikat, „az egyház törvénye” már nem számított törvénynek. Továbbá, míg a középkori egyház doktrínája a házasság tökéletességről és eszményi jellegéről szólt, a gyakorlati egyházi rendszer bőséges engedményeket tett az emberi gyarlóságnak, s ennek révén oldotta meg a boldogtalan házasságok problémáját. A kánonjog engedélyezte a férfiak esetében az ártatlan fél számára a válást meg az újraházasodást, amennyiben a feleség részéről házasságtörés, testi alkalmatlanság, lepra, hűtlen elhagyás, fogsságba esés, eltűnés, a férj meggyilkolására szőtt összesküvés bűne állt fenn. Ugyanakkor engedélyezte a válást meg az újraházaso-

dást a feleségnek, ha a férj viselkedése lehetetlenné tette a vele való együttélést. A váláshoz azonban elengedhetetlenül szükséges volt az egyházi hatóság diszpenzációja.¹³³

396. Mindebből a lényeg az, hogy sohasem létezett, és sohasem létezhet olyan társadalom, amely maradéktalanul tiltja a válást. Az apaági család valamennyi fejlődési fokán jogában áll a férfinak elűznie otthonról feleségét, vagy a feleségnek elszöknie férjétől. Akkor válnak el, ha eldöntötték magukban, hogy el akarnak válni. A házassági problémák könnyű megoldása lenne, ha biztosítanánk, hogy a társadalom az erejét arra használja fel, hogy az egyet nem értő háztársakat, vagy azokat, akik a körülmények alakulása folytán képtelenek további együttélésre, mindennek ellenére házaságuk fenntartására kényszerítse. Az ilyen kényszer azonban csak végtelen nyomorúságot, szégyent és bűnt eredményezne. A válásnak megvannak az okai. Már az Újtestamentum elfogadja indokként a házasságötörést. Ez ésszerű indok, kiváltképpen a páros házasság intézménye esetében. Létezik azonban számos egyéb ésszerű indíték is. Akadnak ezek közzött a kánonjog által is elismert, fentebb már idézett modern indokok is. Az Újtestamentum szövegmagyarázata távolról sem egyszerű. Ennek nyomán nem alakult ki egyszerű és következetes doktrína, ezért következtetésre és dedukcióra kell hagyatkoznunk. A Korinthusbeliekhez intézett II. levél VI. 14. pontja ellentmond a Korinthusbeliekhez intézett I. levél VII. 12. pontjának. Végső fokon a viselkedési normák döntik el, mit tekintsünk elegendő oknak a váláshoz. Az Egyesült Államok törvényei valaha igen messze mentek el abban, hogy eleget tegyenek a házastársak panaszainak. Végül azonban semmivel sem voltak a válófelek elégedettebbek, mint annak előtte. A botrányos esetek arra a meggyőződésre vezettek, hogy „túlságosan messzire mentünk el”, s jelenleg bizonyos engedmények visszavonásának tendenciája érvényesül. Az elvált felek jónéhány régebbi barátja nem törödik azzal,

hogy törvényesen kimondják a válást, s ezek továbbra is fenn-tartják a társadalmi érintkezést az elvált házastársakkal. Valóságos magatartási kódex alakul ki, amely elősegíti a tényekhez való alkalmazkodást. A szekták is elősegítik az efféle szabályok kialakulását. Meglehet, túlságosan is szigorú elő-írásokat dolgoznak ki. Még a szekta tagjai sem élnek az elő-írásoknak megfelelően. Megkísérlik az újraházasodást más, kevésbé aggályoskodó szekták keretében, esetleg csupán pol-gárilag esküsznek meg, vagy pedig lakhelyet változtatva pró-bálják elérni a válás kimondását. Tehát a viselkedési normák szabályozzák a válást. Amikor az állami vagy egyházi tör-vény összhangban van a viselkedési normákkal, életképesnek bizonyult; amikor eltér a normáktól, csödöt mond. A visel-kedési normák minden bizonnyal aktívan állást foglalnak minden olyan kérdésben, amely az esetek valamely nagy ka-tegoriájában merül fel, s amely társadalmi és etikai ítéleteket igényel. Végül átfogó népi ítéletek fogalmazódnak meg, és ezek utat találnak a törvényhozásba. Úgy módosítják az ér-dekeket, hogy az emberek, a házasság és a család intézményei fenntartásához szükséges szabályok társadalmi megítélésé-nek keretében sikерrel és elégedetten foghatnak önmegvalósításukhoz. A boldogságra törekvés, akár vagyonszerzésben, akár a családi élet élvezetében nyilvánul meg, csakis a társadalmi rendet, jogokat és kötelességeket meghatározó tör-vényeknek való alávetés révén valósítható meg; az egyénnek szakadatlanul, az élet minden megnyilvánulásában reagálnia kell ezekre a törvényekre. A viselkedési normák azok, amelyek szüntelenül módosítják és korrigálják a társadalmi rend törvényeit, s ekképpen meghatározzák azokat a társadalmi fel-tételeket, amelyek keretében az önmegvalósításnak végbe kell mennie.

397. *Az esketés megtagadása.* Az Egyesült Államok vala-mennyi tagállamának a törvényei (Dél-Karolina kivételével) engedélyezik a valamely felekezet lelkésze vagy egy előíjáró

előtt kötött házasságot. Ez persze nem azt jelenti, hogy a törvényhozó hatalom fölhatalmazást kíván adni a lelkészeknek, ők határozzák meg hivatalból, ki házasodhat, ki nem. Azok a lelkészek, akik arra az álláspontra helyezkednek, hogy nem adnak össze elvált személyeket, olyan hatalmat követelnek maguknak, amely nem illeti meg őket. Angliában, ahol államegyház van, nemrégiben megerősítették, hogy egyetlen lelkész sem tagadhatja meg az esketést olyan személyektől, akik a fennálló polgári törvények alapján házasságot köthetnek. Minálunk olyan rengeteg a szekta és felekezet, hogy semmi-féle nehézség nem adódik abból, ha valamelyik szekta úgy dönt, hogy mintegy tüntetésképpen vagy nevelési befolyásának kiterjesztésére, szigorúbb törvényeket kíván követni, s ennek érdekében vállalja azt a kockázatot is, hogy saját tagjait más szekták karjaiba kergeti. Az ilyen akció eredményét csak a jövő mutathatja meg.

398. Gyermekházasság. A gyermekházasság számos, viselkedési normákkal kapcsolatos problémát világít meg, kiváltképpen a perverzitás és aberráció lehetőségét. Wilutzky¹³⁴ úgy véli, a civilizálatlan társadalmakban a gyermekházasság úgy kezdődött, hogy valamely férfi kizárolag a saját maga számára akart egy feleséget a primitív kommunalizmus körülmenyei között (egyférjűség), anélkül azonban, hogy megsírtse az ősök hagyományait. Új-Britannia szigetein tíz-tizenkét éves lányokat adnak férjhez husznöt-harminc éves férfiakhoz. A misszionárius megállapítja: „A lány számára az ilyen korai házasság iszonyú eredményekkel jár.”¹³⁵ Malekulán a lányok már hat-nyolc esztendős korukban férjhez mennek.¹³⁶ Hasonló esetekről számolnak be Közép- és Dél-Amerikából is, ahol tízéves lányok már anyák.¹³⁷ Rohlfss tíz-tizenkét esztendős anyákkal találkozott Fezzanban.¹³⁸ Az eszkimók körében szokásos a gyermekesküvő, s így a házasság nyomban megkezdődik, mihelyt a házasfelek elértek a pubertáskort.¹³⁹ Schwaner¹⁴⁰ arról számol be a Barito-

völgyből, hogy részeg apák ott gyakran eljegyzik és összeházasítják gyermekeiket. A házaifás indítéka a származás, a rokon kapcsolat, a tulajdon és a társadalmi pozíció; a házasságot márcsak azért is siettetik, nehogy hosszabb halogatás esetén maguk a gyermekek hiúsítás meg a szülők szándékát. A gyermekek bensőséges viszonyának kialakulását a véletlenre bízzák. Wilken szerint holland Kelet-Indiában a gyermekházasság a szülői tekintély kizárolagos hatáskörébe tartozik, főként azért, mert ott a rablás útján kötött házasság dívik. Az apa arra törekzik, hogy kellő időben valósítsa meg már korábban kiötlött tervét. Kiváltképpen így van ez, amikor az a cél, hogy a férfi arra késztesék, vegye el a házassági szabályok által számára kijelölt státus-feleséget: anyja fivérének a leányát. Wilken azzal is magyarázza a gyermekjegyességet és gyermekházasságot, hogy egészen műkáságukig a leányok teljes szabadságot élveznek, a jövőbeni férj pedig véget kíván vetni ennek. Gyakori, hogy leányokat már születésükkor eljegyeznek, majd hatéves korukban férjhez adják őket, noha ezt követően is még szüleikkkel élnek. Kelet-India néhány körzetében visszaszorul ez a szokás, másutt már ki is halt. Egyes helyeken azonban tovább él, jól-lehet a rablás útján kötött házasság már megszűnt. Ahol pedig a rabláson alapuló házasság szokása még fennáll, a gyermekházasság oka az, hogy attól tartanak, a leányt esetleg nem a kiszemelt férjjelől, hanem másvalaki rabolja el.¹⁴¹

399. Gyermekházasság Hindusztánban. Manu törvényei alapján¹⁴² az apa férjhez adhatja leányát, még mielőtt az elérné nyolc esztendős korát, egy huszonégy éves férfihoz, vagy tizenkét esztendős leányát egy harminc éves férfihez, s elveszti hatalmát fölötté, ha nem talál neki férjet, mielőtt a leány eléri az anyakort; a pubertáskor előtti nemi életet azonban kifejezetten tiltja a törvény.¹⁴³ A hinduk, beleértve a mohamedánokat is, mindenkor szívósan ragaszkodnak a

gyermekházassághoz, jóllehet az angolok nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy meggyőzzék őket ennek helytelenségéről; ám nem hallgatnak ebben a kérdésben népük legfelvilágosodottabb vezetőire sem, akik e szokás káros voltát hirdetik. A gyermekházasság mélyen gyökerezik viselkedési normáiban. Korunkban a hindu apa vagy fitestvér az egyik elközelíthető legsúlyosabb hibának tartja, ha eltúri, hogy leánya, illetve húga úgy érje el a serdülőkort (általában nyolc éves korát), hogy még ne találtak volna férjet a számára. Az egész családra szégyen, ha házasulandó korban levő leány él a körében. Illendőnek azt tartják, hogy a pubertáskor elérése után öt-tizenhat napon belül férje (az esküvőt már korábban megtártották) unnepeyles szertartás keretében gyermeket nemzzen vele; ez a szertartás a hindu élet tizenkét (vagy tizenhat) szentségének egyike.¹⁴⁴ A gyermekházasság eszméjének lényege az volt, hogy a nő a már eleve kiválasztott férfi felesége legyen, és a megfelelő időpontban átadhassák férjének.¹⁴⁵ Továbbá: „... a házasság a férfi számára teljessé teszi a megújulási szertartásokat; ezek a közhiedelem szerint, engeszteleltsül szolgálnak a bűnös szennyeződésért, amelyet, úgy tartják, minden gyermek még az anyaméhbén szenveld el. S mielő a szudrák meg a nők számára ez [az erre a célra szolgáló szertartás] az egyetlen engedélyezett, az utóbbiakra vonatkozó kötelező érvénye a Véda egyik előírása.”¹⁴⁶

400. Egy Gehring nevű hittérítő felesége jelen volt egy tízes kislány meg egy felnőtt férfi esküvőjén mohamedán tamilok között. A gyermek iszonyodó félelmének leírása valósággal megrendítő. Amikor fellebbentették a fátylát, idegességeben és izgalmában elájult. A jelenlevők semmiféle szánalmat nem mutattak iránta, sőt ott tolontak körülötte, hogy kihasználják az alkalmat és alaposan szemügyre vegyék. Semmi okát sem látták, miért kellene sajnálniuk.¹⁴⁷

401. Ha a leány felelős férfi rokona nem gondoskodott számára férjéről, a leány saját felelősségeire is cselekedhet, de ebben az esetben elveszíti jogát a családi tulajdonhoz. Buntetlenül megszöktethető. Manu¹⁴⁸ előírja, hogy csak három év elteltével nyerhet jogot arra, hogy önmaga rendelkezzék személyével. E jog azonban már régóta csak írott malaszt. „Manu törvénye” érvényét veszítheti olyan esetekben, amikor kedvez a nőknek, vagy amikor ellenétes a viselkedési normákkal, hiszen a hindu nőket nem tanítják meg arra, alkalomadtán miként rendelkezhetnek saját személyükkel.¹⁴⁹ A női erényt kevésre tartják, csakis a házasság révén biztosítható. Egy fiú meg egy lány önálló cselekvése ellenétes a viselkedési normákkal, csakis a házasság alsóbbrendű, vagyis a szerelmi vagy rablás útján megvalósuló formáihoz vezethet.¹⁵⁰ Végezetül, a vallás is kiveszi részét a gyermekházasság megindokolásából. Az ősök lelke ugyanis nem maradhat az égben, ha nincsenek férfi leszármazottak, akik elvégzik az áldozatokat. Így azután nem lehet eléggyé korán férfi utódokat nemzeni. A Kollimallais-hegyvidék tamil nyelvű malaiali lakossága körében az apa kisfiának felnőtt feleséget ad, vele fiút nemz, akiőrte és fiáért eleget tesz ennek a vallási kötelességnak. Ez a szokás nemzedékről nemzedékre öröklődik.¹⁵¹

402. Mindennek ellenére bizonyítottnak tekinthető, hogy az ősi Hindusztánban nem ismerték a gyermekházasságot, s a nők gyakran csak jóval serdülőkoruk után mentek férjhez. Azt tartották, hogy az emberférj csak a negyedik, mert minden egyes esetben három isten is megelőzte.¹⁵² A gyermekházasság szokása ma már a legalacsonyabb rendű osztályok körében is elterjedt, a Gangesz menti síkságokon pedig a gyermekházasság megkötése után nyomban meg is valósítják az együttélést, ami igen káros következményekkel jár a lakosság fizikai állapotára.¹⁵³

Tudomásunk van arról, hogy Khaldeában már az i.e. 2200-ban is létezett gyermekházasság.¹⁵⁴

403. Gyermekházasság Európában. Az ókori germánok viselkedési normáival nem egyezett a gyermekházasság intézménye. A középkori egyház engedélyezte a gyermekházasságot királyi sarjak stb. számára. Ennek indokául politikai szövetségek, családi vagy tulajdonjogi érdekek szolgáltak.¹⁵⁵ A mítosz szerint József öregember, Szűz Mária pedig fiatal leány volt. A történetet azért találták ki, hogy megkönnyítsék a szűz feleség ésanya képzetének elfogadását. E házasság valójában gyermekházasság volt. Angliában a tizenharmadik század végétől egészen a késői tizenhetedik századig előfordultak gyermekházasságok, eleinte az uralkodó osztályok körében, később valamennyi osztályban, végül pedig legsűrűbben a legmagasabb és a legalacsonyabb társadalmi osztályokban. Skóciában a túlságosan korai házasságok annyira szokásossá váltak, hogy 1600-ban be is tiltották őket; a férfiak esetében tizennégy évben, a nők számára pedig tizenkét évben halározták meg a házasodási kort. Emögött légenkább az a törekvés húzódott meg, hogy a bérzők elkerüljék a legfőbb hatalomnak, a koronának fizetendő feudális járadékokat, ha az apa meghalna, csecsemőkorú gyermekeket hagyva hátra, hiszen ők, mivel gyámság alatt állnak, kényszerházasságnak néznek elébe, vagy az ilyen házasság alól mentesítés címén pénzbírsággal sújthatók.¹⁵⁶

404. Ezek szerint a gyermekházasság a házasságban eluralakodó világi megfontolások következménye, kiváltképpen, ha a szem előtt tartott érdekek elsősorban a szülőket, nem pedig a gyermekeket érintik. További indokai a hiúságban és önfejűségen megnyilvánuló szülői tekintélytelivel való visszaélés, a túlvilággal és a halottak ottani érdekeivel kapcsolatos hiedelmek, végül pedig a gyermekek javát szolgáló kísérletek egyéb társadalmi szabályok hátrányos következményeinek elkerülésére.

405. Zárdába vonulás. A nők kolostorba zárástának szokása a történelmi időkben valahonnan Közép-Ázsiából kiindulva terjedt el. Hammurabi törvényei azt bizonyítják, hogy i. e. 2200-ban* az Eufrátesz völgyében a férfiak meg a nők szabad és egyenlő társakként érintkeztek egymással. Később az Eufrátesz völgyében is találkozunk már az uralkodó osztályokban a zárdába vonulás szokásával. Egyre inkább tért hódított a perzsák körében, sőt elterjedt az egyszerű nép között is. Az arabok eredetileg nem ismerték ezt a szokást, s nem a mohamedán vallás honosította meg náluk. A perzsáktól tanulták és vették át.¹⁵⁷ Kisebb-nagyobb mértékben számos nemzet viselkedési normáiban megtalálható a nők elzárástának szokása. Voltaképpen csak mennyiségi különbség áll fenn a mértékben háremrendszer és a mi illemkódexünk között, amely olyan megsorításokkal sújtja a nőket, amelyek a férfiakra nem vonatkoznak. A fától meg a zárdába vonulás szokásának legkézenfekvőbb magyarázata a szemmel verés hiedelmében látja eredetét. A csinos nők felkeltették a figyelmet, ami veszedelmes volt, mint ahogyan minden jólét, dicsőség, kiválóság veszedelmesnek bizonyulhatott ezen képzet alapján. Amikor pedig a *csinos* nőket elfátyolozták vagy elzárták, e szokásnak nyilvánvalóan át kellett terjednie kivétel nélkül mindenkihez. A gazdagok és hatalmasak azért zárták el feleségeiket és leányaikat, hogy ne lehessen könnyűszerrel megközelíteni őket, s mert kényeztetni és óvni akarták őket. Ez megszabta a divatot, amelyet tőlük telhetőleg a szegényebbek is utánoztak. Szerepe volt ebben az apák és férjek zsarnokságának is, s egy további, ugyancsak ez irányba ható erő volt az, hogy maguknak a nőknek is hízelgett a gondoskodás és kényeztetés. Lane¹⁵⁸ arról számol be, hogy „a férjéhez ragaszkodó egyiptomi feleség, ha szokatlan engedékenységet tapasztal, hajlamos azt hinni, hogy férje elha-

* Az újabb kutatások szerint Hammurabi i. e. 1792 és 1750 között uralkodott. (A szerk.)

nyagolja, kevésbé szereti mint korábban, és irigyli azokat a feleségeket, akiket rövidebb gyeplőre fognak és szigorúbben őriznek”. „A (férjek által elrendelt) megszorításokra bizonyos fokú büszkeséggel tekintenek, a férj gondoskodását látják bennük, s úgy érzik,becsesebbék, amiért kincsként elrejtik őket.” A saját magukat eltartó nőknek ki kell menniük az utcára és a piacra, kapcsolatba kerülnek sokmindennel, ami-től a más osztályokbeli nőket megóvják. Márpedig a védett helyzet arisztokratikus jellegeit kölcsönöz, és egybevág a sajátos női izlással. A csábítás, hogy engedjenek ennek, mindenkor nagymértékben befolyásolta a nők státusát.

406. Újraházasodás. Özvegyek. Az újraházasodás nagyon kevés ember sorsára hat ki a közvetlenül érdekeltekén kívül, s nem függ össze semmiféle társadalmi elvvel vagy intézménnyel, tehát nem vált ki úgynevezett „társadalmi érdekkölést”, hacsak nem terjedt el az adott társadalomban néhány, a szellemekkel és a túlvilággal kapcsolatos speciális képzet. Mindazonáltal egészen a legutóbbi időig a kívül-állók jogot formáltak arra, hogy ítéletet mondjanak és befolyásolják az özvegyasszonyok, ritkábban az özvegy férfiak újraházasodását. Az özvegyek státusának története egyike a legszomorúbb történeteknek a civilizáció történelmében. A primitív társadalomban az özvegyet veszedelmesnek tartják, mert úgy vélik, a férj szelleme ragaszkodik hozzá. A rablás vagy vásárlás útján létrejött házasságok rendszerében az asszony a férj tulajdona, s akárcsak egyéb tulajdonának, el kell kísérnie a túlvilágra. De még ha meg is hagyják életét, semmiféle ésszerű helyet nem jelölnek ki számára a társadalomban. Az özvegyek tehát olyan problémát jelentettek, amelynek megoldása a viselkedési normákra várt. Nem ismerünk egyetlen más esetet sem, amikor a társadalom ennyire közönyösen ment volna el a balsors és az ártatlan nyomorúság mellett. Ha az özvegyek bármiféle értéke volt, átment az örökös tulajdonába, aki szabadon kiszákmányolhatta. A

Fidzsi-szigeteken a feleséget megfojtották férje sírján, majd az elhunyt mellé temették. A túlvilágra vezető út mentén lesben áll egy isten, aki kérlelhetetlen a nótlenekkel és férjezetlenekkel szemben. Ezért kell elkiernie az asszony szellemének a férfi szellemét, különben ez nem haladhat háboríthatlanul a túlvilág felé.¹⁵⁹ A mongol özvegyek nem találtak második férjet, hiszen a túlvilágon is szolgálniuk kellett első férjük. A legfiatalabb fiú örökölte a gazdaságot, s köteles volt gondját viselni apja özvegyeinek. Bármelyiket elvehette feleségül, kivéve saját anyját, s ezt is tette, mert rendjén valónak tartotta, hogy csatlakozzanak apjához a túlvilágon.¹⁶⁰ Hammurabi törvényei a férj vagyonának egy részét az özvegynek juttatták, sőt megvédelmezték fiai önzésével szemben is. Ha átadta fiainak, amit férjétől kapott, megtarthatta mindenkit, amit annak idején saját apjától kapott, és újra férjhez lehetett. Később Khaldeában az özvegyek számára évjáradékot biztosítottak a templomokhoz befolyó összegekből.¹⁶¹ A Mahábháratában reggelenként így köszöntik a nőket: „Ne jusson neked osztályrészedül az özvegyek sorsa.”¹⁶²

407. *Özvegyek máglyahalála.* Bizonyosra vehető, hogy a primitív árják körében szokásos volt az özvegyek máglyán történő elégetése, meglehet az özvegyek saját kívánságára, továbbá, hogy ez a szokás India védikus korszakában hanyatlásnak indult. Az özvegyek elégetése és a levirátus intézménye nem állhatott fenn egyidejűleg.¹⁶³ Mivel Manu¹⁶⁴ szabályokat fektet le az özvegyek magatartását illetően (nem ejthetik ki elhunyt férjük nevén kívül egyetlen más férfiét; tilos újra férjhez menniük), feltételezi, hogy életben maradnak. Az önkéntes máglyahalál (szati) szokása leginkább az alsóbb kasztokban harapózott el.¹⁶⁵ Akbar mogul császár 1600 körül betiltotta a szatit.¹⁶⁶ A mohamedán vallás alapján járt el így. Rendelete azonban mit sem változtatott a helyzeten. 1830-ban az angolok véget vetettek e szokásnak. Ez azonban nem érintette a hindu államokat, ahonnan még 1880-ban is jelen-

tettek önkéntes máglyahalált.¹⁶⁷ Valaki, aki alaposan ismeri Indiát, joggal fejtette ki, hogy a szati megszüntetése nem bizonyult jótétek az özvegyek számára, mert ha férjük halála után tovább élnek, olyan nyomorúságosan tengődnek, hogy a halál csak megváltás lenne a számukra. Wilkins¹⁶⁸ idézi egy hindu özvegy elbeszélését, milyen bánásmódban van része; beleartozik ebbe a tettlegesség és az erkölcsi gyötrés is. Úgy bántak vele, mintha ő lenne vétkes férje haláláért. Az özvegy fejét leborotválják, jóllehet a hindu nő igen hiú a hajára. Naponta csak egyszer ehet, gyakran szabnak ki rá böjtöt. Kerülik, mert azt tartják, a vele való találkozás rossz előjel. S mivel a lányokat három- vagy ötéves korukban is férjhez adják, ez a sors sújthat már egy tíz-tizenkét esztendős gyermeket is, ha férje meghal, mégha egyetlen napot sem élt vele. 1856-ban az angolok törvényt hoztak, melynek értelmében az özvegy újra férjhez mehet, de a felsőbb osztályokban nemigen engedélyezik ezt. S ha bele is egyeznek az ilyen házaságba, a vőlegénynek el kell vennie egy fát vagy egy pamutbabút is, hogy ő is előzvegyülhessen. A viselkedési normák ellenállnak minden változásnak, amelyet más népek viselkedési normái nyomán sürgetnek, jóllehet nem erőszakkal kívánnak azoknak érvényt szerezni. Az özvegyekkel való bánásmódra javasolt reformok egyáltalán nem gyökereznek a hinduk tapasztalataiban és értékítéleteiben (ha figyelmen kívül hagyjuk a kevés számú calcuttai theistát), ráadásul a reformok kérdésében sohasem jutottak egységes és következetes álláspontra. Monier-Williams¹⁶⁹ ismerteti egy férfi esetét, aki özvegyasszonyt vett feleségül. Kegyetlen bojkottnak vetették alá, minden emberi közösséget megtagadtak tőle. Távoli vidékre kellett költöznie, s ott kormányhivatalt vállalt. A bihari hinduk alsóbb kasztjaiban az özvegy férjhez mehet az elhunyt férj öccséhez, akivel már esküvője óta ki-váltságosan bensőséges és baráti viszonyt tart fenn.¹⁷⁰

408. A reform nehézségei. Az özvegyek újraházasodásával kapcsolatos nehézségek nyilván onnan erednek, hogy a második házasság ellentmond az alapvető vallási eszményeknek. A hindu reformereket azzal vádolják, hogy olyan esküvői szertartásokat kívánnak bevezetni, amelyek ellenétesek a tényekkel. Akad az özvegyek között szúzlány, de nincsen minden apjuk vagy anyjuk, aki a „szűz ajándék” szabálya szerint férjhez adhatná őket. A nőkben az a képzet él — amely egyébként a Mahábhárata egyik hősönjének szavaiból ered — hogy egy nőt életében csak egyszer lehet odaadni.¹⁷¹ Ragaszkodnak a szó szerinti formulához. Ezenkívül az első házasság alakiságával az asszony hét szülés (nemzedék) erejéig átmegy férje családjába; ez az apai ágú vérrokonság fokának felső határa. A vallásba ütközik és lehetetlen ismét rokonságot cserálni, hiszen a házasság olyan következményekkel jár, amelyek előrenyűlnak hét nemzedéknyire a jövőbe.¹⁷² Ez az egész konstrukció pedig nem a házasság beteljesülésére, hanem az esküvőre, vagy épvenséggel a kézfogóra épül. A fölmérések arról tanúskodnak, hogy az özvegyek újraházasodásával kapcsolatos tabu és a gyermekházasság szokása együtt terjed és erősödik.¹⁷³ Ahol fehér holló számba megy a férj, a leányokat már gyermekkorukban férjhez adják, hogy biztonságban tudják őket, az özvegyeknek pedig megtiltják az újraházasodást.¹⁷⁴ A rádzsputok és a rádzsput családok az özvegyek újraházasodása esetén elveszlik rangjukat és elsőbbsségi jogukat.¹⁷⁵ Homérosznál alig találkozunk olyan esettel, amikor férfiak újra nősülnének, s minden össze egyetlen mostohaanyáról tesz említést.¹⁷⁶ A görögök körében a későbbi korokban is előítéletek étek a második házasságokkal szemben, még a férfiak esetében is, akiknek a második házassághoz való jogát — amennyiben gyermekük voltak — Görögország egyes vidékein a politikai alkalmatlanság érvével korlátozták. Azt mondották ugyanis, hogy az a férfi, aki ennyire semmibe veszi családját, nyilván kevéssé ragaszkodik hazájához is.¹⁷⁷ A klasszikus ókorban az özvegyek általában ismét

férjhez mentek. Megesett, hogy a haldokló férj örökül hagyta feleségét egy másik férfira. Később már olyan esetekkel is találkozunk, amikor az özvegy saját maga ütötte nyélbe második házasságát.¹⁷⁸ Marcus Aurelius azonban nem volt hajlandó másodszor nősülni, nehogy mostoha legyen gyermekeinek, inkább ágyast vett maga mellé. Julianus, felesége halála után, önmegtartóztató életmódot folytatott.¹⁷⁹ Római nők sirkovén gyakran olvasható elismerésként az alábbi szöveg: „Csak egy férfinak volt a felesége”.¹⁸⁰

409. Özvegyek és újraházasodás a keresztenyeg egyházban. Róma pogány császárai helyeselték a második házasságot, mint ahogy minden fajta házasságot helyeseltek; a negyedik század keresztenyeg császárai viszont aszkéta nézeteket valloztak. 300 körül a doktrína így hangzott: „Minden másodszori házasság lényegében házasságtörés.”¹⁸¹ Az „Önmegtartóztatásról” írott traktátusában Szent Ágoston határozott és megalapozott tanokat hirdetett az önuralomról és a fegyelmezett jelleiről. „A házasság előnyeiről” című értekezésében védelmébe vette a házasságot, mintegy beleavatkozva a Szent Jeromos és Jovinianus között folyó vitába, melynek során az előbbi roppant szertelen és ellentmondó nézeteket hirdetett a szüzességről. Szent Ágoston tétele így hangzik: „A házasság meg a paráználkodás nem két rossz, mely közül a második a rosszabb, hanem a házasság és az önmegtartóztatás két jó, amely közül a második a jobb.” Jóllehet retori-kailag igen tetszetős ez a megállapítás, semmiféle következetésre nem jut a szexuális szenvédély ésszerű szabályozását illetően, sem pedig arra vonatkozóan, egyáltalán milyen mértékig bizonyulhat hasznosnak az efféle szabályozás. Szent Ágoston nagy súlyt helyezett a Korinthusbeliekhez intézett 1. levél VII. 36. pontjára. A „Szüzességről” írott értekezésében a kor ízlésének megfelelően dicsőíti ezt az állapotot. Ugyanakkor az „Özvegségről” szóló traktátusában (I. 13. és 14. fejezet) visszautasította a második és ezt követő há-

zasságokról szóló szélsőséges tant, mindenkorral önmeg-tartóztatásra buzdította az özvegyeket. Az egyházyáknak, akárcsak a középkori teológusoknak, az volt a szokásuk, hogy viták során úgy fogadjanak el egy ellenéret, hogy egy-idejűleg ne adják fel nézeteik egészét a már megtett engedmények alapján. Szent Ágoston nézetei, amelyeket a szexuális viselkedési normákról hirdetett ezekben a traktátusokban, nem foglalhatók össze érthető és következetes fejtegetésként.

„Korai, bár bizonytalan időpontban szilárdan és visszavon-hatlanul meggyökerezett az a szabály, hogy semmiféle *digamus*, vagyis második feleség férje nem vehető fel a papi rendbe; s noha semmi ok sincsen annak feltételezésére, hogy az agglegény számára tiltva lett volna a házasság azt követően, hogy papi pályára lépett, a legszigorúbban tiltották azt özvegy férfiak esetében.”¹⁸² Így történt — mivel a házasságot amúgy is csak engedménynek és kompromisszumnak tartották, ennyiben tehát eltérés a szigorúan értelmezett erénytől —, hogy a második házasságot kedvezőtlenül ítélték meg, minden további házasságot pedig rosszalltak, s ez a kárhoztatás a házasságok számával nagymértékben erősödött. A keleti egyház fenn is tartotta ezt a nézetet: a negyedik házasságot mind a mai napig törvénytelennek bélyegzi. A nyugati egyház viszont nem tartott ki a kezdeti álláspont mellett, semmiféle határt nem szabott az újraházasodásnak, de az ortodox és népi viselkedési normák a második, vagy legfel-jebb a harmadik házasságot követő további házasságokat kedvezőtlenül ítélik meg. Arábiában, Mohamed előtt, az özvegyeket egy éven át erőszakkal elzárva és nyomorban tartották; mindenki által elhagyott, már-már csavargó, szá-nalomból eltartott réteget alkottak. A férfi számára szégyen volt, ha anyja újra férjhez ment.¹⁸³ A középkorban „a népi helytelenítés ünnepségekben nyilvánult meg; ezek minden-kor groteszkek meg hangosak, néha egyenesen kicsapongók voltak. *Charvari* volt a nevük. Az ünnepségeket olyankor tartották, ha özvegyasszonyok, néha még akkor is, ha özvegy

férfiak újraházasodtak. Állítólag igen régi szokás ez Provence-ban".¹⁸⁴ Ez azt is jelentheti, hogy a második házasságokkal szembeni ellenállás az ezen a vidéken széles körben elterjedt manicheus tanokból fakadt. A népi helytelenítés szokásai azonban igen elharapóztak, s manapság itt Amerikában, a szomszédok is néha ilyen formában fejezik ki ítéletüket minden olyan szexuális viszonnyal kapcsolatban, amely valamiféleképpen nem áll összhangban a viselkedési normákkal. A száli törvény kimondta, hogy az az asszony, aki másodszor megy férjhez, csakis éjszaka teheti ezt.¹⁸⁵ A barbár népek egyéb törvényeiben is föllefeketők a helytelenítés elemei.¹⁸⁶ III. Ince pápa 1213-ban kinyilvánította, hogy a férfi nem válik alkalmatlanná egyházi szolgálatra második házasság miatt, „bármennyi ágyasa is van, akár egyidejűleg, akár sorban egymás után".¹⁸⁷ Észak-Franciaország középkori coutumes-jei (szokásai) közömbösek a második házasságokkal szemben.¹⁸⁸ Az ősi germán szokás helyeselte, ha az özvegy férje sírján önként felaldozza életét, ámde nem követelte ezt meg tőle. Helytelenítették azonban az özvegyek újból férjhezmenetelét, s maguk az özvegyek sem törekedtek erre. Mindez a házassággal kapcsolatos ősi germán felfogás következménye volt; ennek értelmében a feleség élete beleolvad a férjébe — örökkön-örökké.¹⁸⁹ E szokás azonban fokoztosan enyhült. Több önállóságot biztosítottak az özvegynek, nagyobb hatalmat kapott gyermekei és tulajdona fölött, bele-sszólhatott leányai házasságkötésébe, végezetül pedig elismertek a jogát arra, hogy a gyászév leltelte után ismét férjhez mehessen.¹⁹⁰ Angliában a tizenegyedik században az özvegy hozományát nem volt szabad lefoglalni a férj adója fejében, pedig az államkincstár mindenki mással szemben könyörtenül járt el. Ezt azval indokolták, hogy a hozomány „az asszony szüzességének az ára".¹⁹¹ Egy későbbi törvény mentesítette a feleség hozományát az elköbözés alól akkor is, ha férje bűnöző, sőt hazaáruló volt.¹⁹² Franciaországban a tizenhetedik és tizennyolcadik században „abban a korban, ami-

kor az emberek talán kevésbé szívesen támogatták az özvegyeket, mint bármikor ” a gyakorlatban a köznapi szokások eltértek a helyes magatartás és illendőség elismert normáitól.¹⁹³ Többé-kevésbé ugyanez vonatkozik Európa más országaira is; az özvegységre jutott személyek minden valószínűség szerint olyan állhatatosan és bátran szegték meg e normákat, hogy végül fölszámolták az újraházasodással szemben táplált előítéleteket. Az amerikai gyarmatokon nagyon gyakori volt, hogy az özvegy vagy az előzvegyült férfi hat, vagy éppenséggel három hónapon belül újraházasodott.

410. Újraházasodás és a túlvilágba vetett hit. Az özvegyekkel való bánásmód, a második házassággal stb. kapcsolatos szokásokat nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolja a túlvilágba vetett hit. Ha azt tartják, hogy már elérkeztek a túlvilág kiszöbére, hogy a holtak valamiféle tudatos életet élnek ott, s tudatában vannak mindenek, ami idegent a földön végigmegy, akkor természetesen vonakodnak olyan új kapcsolatokat kötni, amelyek sérthetik a holtakat. Ha viszont kevésbé szemléletesen képzelik el a túlvilágot és annak lakóit, az élők saját érdekeiket tartják szem előtt és saját vágyaikat elégítik ki.

411. Faházasság. Számos idézett példa alapján meggyőződhetünk arról, hogyan biztosítanak a népszokások lehetőséget az érdekek valóraváltsására a fennálló (örökölt) intézmények dacára is, ha azok károsan befolyásolják az emberek érdekeit. Sajátos esete ennek a dél-indiai brahminok körében divó faházasság. Elterjedt felfogás szerint a fiatalkobb fivér nem nősülhet előbb, mint a bátyja. Teljesen érdektelen, hogy az idősebb fivérnek esetleg nem lenne kifogása ez ellen. Ilyenkor azt a fogást alkalmazzák, hogy az idősebb fivért összeházasítják egy fával; meglehet, emögött az a képzet húzódik meg, hogy a fában lakozó szellemet veszi el. Ekkor már nem áll öccsének útjában, aki így akadálytalanul megnősülhet.¹⁹⁴

412. A japán nők. A japán nő egy harcos jellegű, erős és változtathatatlan népszokásokkal rendelkező elszigetelt állam formálta. „A kritikának el kell némulnia e magas etikájú teremtés előtt; mert nem található benne egyetlen hiba sem, kivéve az erkölcsi báj hibáját, amely alkalmatlanná teszi az önzés és harc világára. ... Milyen gyakran állították, hogy erkölcsi lényként a japán nő látszólag nem is ugyanahhoz a fajhoz tartozik, mint a japán férfi! ... Talán százezer év alatt sem jelenik meg ismét ilyen típusú nő ezen a földön: az ipari civilizáció körülményei nem tesszik lehetővé létét. ... A japán nő csakis saját hazájában ismerhető meg: a japán nő, akit hagyományos neveltetése készít fel és csiszol a tökélyig azon sajátos társadalom számára, amelyben erkölcsi lényének bája — törékenysége, hallatlan önzetlensége, gyermekded jámborsága és bizalma, kifinomult tapintatos megérzése, hogy miként és mely eszközökkel teremthet boldogságot maga körül — megérthető és kellőképpen értékelhető. ... Ha nyugati szemmel nézve talán nem is tekinthető szépnek, el kell ismernünk, hogy csinos — csinos, akár egy bájos gyermek; s jóllehet ritkán kecses nyugati mércével mérve, minden megnyilvánulásában páratlanul kecses: minden mozdulata, gesztusa, arckifejezése, a maga keleti módján, tökéletes; valamennyi cselekedete, pillantása, páratlanul könnyed, kecses és szerény. ... Nemének régimódi neveltetése arra irányult, hogy kifejlessze benne az alapvető nősségi minden vonását, és elnyomja mindenzt, ami ennek az ellenkezője. Szívélyesség, engedelmesség, együttérzés, gyöngédség, finomság — mindezeket és még más tulajdonságokat is páratlanul fölvirágztatták. » Légy jó, édes leányzó, engedj utat azoknak, akik okosak; tégy nemes dolgokat, ne álmodozz róluk naphosszat « Kingsley ezen szavai valóban megtettesítik a japán nő neveltetésének vezéreszméjét. Természetesen a csakis ilyen nevelés által formált lényt a társadalomnak óvnia kell; s a hajdani japán társadalom valóban óvta is. ... Csakis másokért dolgozó, csakis másokra gon-

doló lény, aki kizártolag abban leli boldogságát, hogy örömet szerez másoknak — olyan lény, aki képtelen gorombáságra, önzésre, arra, hogy saját örökölt tisztelesség felfogása ellenére cselekedjék —, aki e lágyság és kedvesség dacára kész arra, hogy bármely pillanatban eldobja magától életét, föláldozzon minden, ha a kötelesség így követeli: ilyen volt a japán nő jellege.”¹⁹⁵

JEGYZETEK

1. Campbell, H.: *Differences in the Nervous Organization of Man and Woman* (London, 1891.), 29. o.
2. Uo. 43. o.
3. Uo. 34. o.
4. Uo. 46. o.
5. Uo. 45. o.
6. Uo. 68. o.
7. Uo. 66. o.
8. Uo. 53. o.-tól.
9. Uo. 233. o.
10. Uo. 84. o.
11. Uo. 90. o.
12. Uo. 133. o.
13. Kingsley, M. H.: *West African Studies*. Id. kiad. 375. o.
14. Schkopp, E.: *Zwergvölker in Kamerun*. *Der Globus*, LXXXIII. 285. o.
15. Bebel, A.: *A nő és a szocializmus*. Bp., 1957. 73. o.
16. Augustinus (Szt. Ágoston) *Decretum*. Gratiani, II. c. XXXII. qu. IV. c. 7.
17. Molmenti, P. G.: *La Storia di Venezia nella Vita Privata* (Torino, 1885.), 393. o.
18. Konkrét eseteket I. JAI. XXIII. 363. o.
19. *Der Globus*, LXXXVII. 179. (Karolina-szigetek.)
20. Uo. LXXXIII. 312.

21. Xenophón: Lacedaemon, I. 7, 8. — Plutarkhosz: Lükurgosz, 15.
22. Pellison, M.: Roman Life in Pliny's Time (Meadville, Penn. 1897.), 100. o.
23. Przsevalszkij, H. M.: id. mű (Harmadik utazás), orosz eredeti kiadás. 259. o.
24. Cunningham, A.: Ladak (London, 1854.), 306. o.
25. Molmenti, P. G.: i. m. 386. o.
26. Madras Government Museum, III. 227. o.
27. Zimmer, H.: Altindisches Leben (Berlin, 1879.), 313. o.; JASH, II. 316., 319. o.; JAI, XII. 291. o.
28. Lane, E. W.: Manners and Customs of the Modern Egyptians (London, 1892.), I. k. 274. o. Vö. Snouck-Hurgronje, C.: Mekka (Haag, 1889.), II. k. 106. o.-tól.
29. Hauri, J.: Der Islam in seinem Einfluss auf das Leben seiner Bekenner (Leyden, 1881.), 135. o.
30. Madras Government Museum, III. k. 229. o.
31. Rockhill, W. W.: a U. S. Nat. Mus.-ban, 1893. 667. o.
32. Bishop, Mrs.: Among the Tibetans (New York, 1894.), 95. o.
33. Hérodotosz, I. 173.
34. Schoemann, G. F.: Griechische Alterthümer (Berlin, 1897.), I. k. 51. o.
35. Darwin, C.: Az ember származása (Bp., 1961.), 649. o.
36. Westermarck, L.: Human Marriage (London, 1891.), 130. o. (Magyar kiadása Az emberi házasság története [Bp., 1910.]), de a fordítás ennél a szakasznál [830. o.] nem szöveghű).
37. Sarasin, P. és F.: Die Weddahs (Wiesbaden, 1893.), 465. o.
38. Schmidt, E.: Ceylon (Berlin, 1897.), 277. o.
39. Bijdragen tot de Taal-Land-en Volkenkunde van Nederlandsch Indië. XXXV. 215. o.
40. Kubary: Sociale Einrichtungen der Pelauer, 59. o.
41. *Die Umschau*, VI. 52. Haeckel, E.: Aus Insulinde (Bonn, 1901.) nyomán.
42. Wellhausen, J.: Die Ehe bei den Arabern (Göttingen, 1893.), 447. o.

43. Krieger, M.: Neu-Guinea (Berlin, 1899.), 300. o., 321. o.
44. *London Graphic*, 1902. 534. o.
45. Farnell, L. R.: The Cults of the Greek States (Oxford, 1896.), 448. o.
46. Strange, W. T.: Hindu Law (London, 1830.), I. k. 57 .o.
47. Arisztotelész: *Economica*. I. 4.
48. Arisztotelész: *Politika*. (Bp., 1960.), VII. 16.
49. Xenophón: *Economicus*. VII—IX.
50. Seneca: *Epistulae ad Lucilium XCIV*. (Erkölcsi levelek. Bp., 1975.).
51. Uo. XCV. 39.
52. Szent Ágoston (Aurelius Augustinus) Opera (Párizs, 1635.), VI. 358.
53. Ulpianus Digesta. XLVIII. 13., 5.
54. Plautus: A kalmár. IV. 8.
55. Migne, J. P.: *Patrologia Latina*, XXII. 691.
56. Lecky, W. E. H.: History of European Morals from Augustus to Charlemagne id. kiad. II. k. 347. o.
57. Homérosz: *Odüsszeia*, I. 433.
58. Lecky, W. E. H.: i. m. II. k. 346. o.
59. Uo. 135. o.
60. *Der Globus*, LXXV. 271. o.
61. Wilkins, W. J.: Modern Hinduism. Id. kiad. 159. o.
62. Wellhausen, J.: Die Ehe bei den Arabern (Göttingen, 1893.), 450. o.
63. Uo. 432. o.
64. Hauri, J.: i. m. 124. o.
65. Uo. 131. o.
66. Uo. 121. o.
67. Vö. Snouck-Hurgronje, C.: i. m. II. k. 110. o.-tól.
68. *Reports of the Smithsonian Institute*, 1895. 673. o.
69. Homérosz: *Odüsszeia*, XVI. 392., XX. 74., XXI. 163. Bp., 1974.
70. Homérosz: *Iliász*, IX. 341. Bp., 1967.

71. Homérosz: Odüsszeia, VI. 182—183. (Devecseri Gábor fordítása.)
72. Valerius Maximus: Factorum et dictorum memorabilium libri novem, IV. 6.
73. Apuleius. Az aranyszamár. (Bp., 1971. Ford.: Révay J.), Nyolcadik könyv.
74. Plinius: Levelek. (Bp., 1966. Ford.: Szepeissy T.)
75. Friedländer, L.: Sittengeschichte (Lipcse, 1862—1871.), II. k. 410. o.
76. L. Burnt Njal, 238. o. (Izlandi saga.)
77. Mahábhárata (Bp., 1964.), 348. o. (Jánosy István fordítása.)
78. Uo. 353. o.
79. Nivedita: Web of Indian Life (New York, 1904.), 33. o.
80. Uo. 45. o.
81. *Der Globus*, LXXXII. 104., 187—194., 279. o.
82. Uo. 322. o.
83. Strauss, A.: Die Bulgaren (Lipcse, 1898.), 309. o.
84. *Der Globus*, LXXIX. 155. o.
85. Madras Government Museum, II. k. 162. o.
86. *Der Globus*, LXXXII. 323. o.
87. Uo. 321. o.
88. Ralston, W. R. S.: Songs of the Russian People (London, 1872.), 7. o.
89. *Der Globus*, LXXVI. 316. o.
90. Ralston, W. R. S.: i. m. 65. o.
91. *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft*, XIV. 180. o.
92. *L'Ecole d'Anthropologie de Paris*, XIV. 411. o.
93. Schultz, A.: Das Höfische Leben zur Zeit der Minnesänger (Lipcse, 1879—1880.), I. k. 581. o., továbbá az egész VII. fejezet; Scherr, J.: Deutsche Frauenwelt (Lipcse, 1898.), I. k. 220. k.
94. Migne, J. P.: i. m. Vol. 210.
95. *Romaunt de la Rose* (XIII. sz.) 18.580. sor.
96. *Paston Letters* (XV. sz.) I. k. 90., 92., 251.; 111., 103., 104 (a szerelem dacára), 109., 167., 278. o.

97. Uo. III. 271. o.
98. Uo. I. 150.
99. Schultz, A.: Deutsches Leben in XIVten und XVten Jahrhundert (Lipcse, 1892.), 271., 276. o.
100. Uo. 259., 271—277. o.
101. Lichtenberger, H.: Le Poème et la Légende des Nibelungen (Párizs, 1891.), 380. o.
102. Uo. 390. o.
103. Nibelung-ének, 837. sor.
104. Lichtenberger, H.: i. m. 368., 375., 391., 400. o.; Uhland: Geschichte der Dichtung und Sage (Stuttgart, 1865.), 315. o.
105. Barthold, F. W.: Die Geschichte der Hansa (Lipcse, 1862.), III. k. 178. o.
106. Schultz, A.: i. m. 414. o.
107. Weinhold, K.: Die Deutschen Frauen in dem Mittelalter (Bécs, 1882.), II. k. 209. o.
108. Eicken, H.: Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung (Stuttgart, 1887.), 467. o.
109. Dulaure, J. A.: Paris et ses Monuments (Párizs, 1865.), 268. o.
110. Schultz, A.: i. m. 277. o.
111. Uo. 283. o. Vö. Janssen, J.: Geschichte des Deutschen Volkes Freiburg, 1892—1894.), VIII. k. 391. o.
112. Hérodotosz, IV. 104.
113. L. 366. szakasz.
114. L. 178. szakasz.
115. Lea, H. C.: Sacerdotal Celibacy (Id.. kiad.) 203. o. lábjegyzet.
116. JAI, XXIV. 119. o.
117. Lecky, W. E. H.: i. m. II. k. 348. o.
118. Maspero, G.: Peoples de l'Orient Classique (Párizs, 1899.), I. k. 736. o.
119. Plutarkhosz: Párhuzamos Életrajzok (Romulus, 22.), 49. o.
120. Plutarkhosz: i. m. Lükurgosz—Numa. 63—120. o.
121. Tacitus: Annales, I. 10. Összes művei. Bp., 1970. (Egyetemi tankönyv.)

122. Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok (Cato). Id. kiad.
123. Valerius Maximus: Factorum et dictorum... VI. 3., 12.
124. Juvenalis: Szatírái, VI. szatíra 230. sor (Bp., 1964.).
125. Tertullianus: Apologia, 6.
126. Hieronymus (Szt. Jeromos): Epistulae 2.
127. Seneca: Epistulae 95. Vigasz az anyjának, 16.
128. Dill, S.: Roman Society from Nero to Marcus Aurelius (London, 1904.), 87. o.
129. Uo. 188. o.
130. Cook, K. R.: Fathers of Jesus: a Study of the Lineage of the Christian Doctrines and Traditions (London, 1886.), II. k. 142. o.
131. Grupp, G.: Kulturgeschichte der Römischen Kaiserzeit (München, 1903.), 113. o.
132. Heusler, A.: Deutsches Privatrecht (Lipcse, 1885.), II. k. 291. o.
133. Reichel, O. J.: Canon Law: I. Sacraments (London, 1896.), I. k. 343. o.
134. Wilutzky, P.: Mann und Weib, (Breslau, 1903.), 35. o.
135. JAI, XVIII. 288. o.
136. *Australian Association for the Advancement of Science, Fourth Meeting*, Hobart, Tasmania, 1892. jan. (Sydney, 1892.). 704. o.
137. Schomburgk, R.: Britisch Guiana in 1840—1844 (Lipcse, 1847.), I. k. 125., 164. o. — JAI, XXIV. 205. o.
138. Petermann's Mittheilungen, kieg. füzet, XXV. 9. o.
139. Holm, G.: Angmagslikerne (Koppenhága, 1887.), 52. o.; Nelson on the Eskimo (*Bureau of Ethnology*), XVIII. 1. rész, 292. o.
140. Schwaner, G. A. L. M.: Borneo. Id. kiad. I. k. 194. o.
141. Bijdragen... i. m. XXXV. 161. o., 165. o.; Wilken, G. A.: Volkenkunde van Nederlandsch India (Leiden, 1893.), 277. o.
142. Bühler, G.: The Laws of Mann (Oxford, 1886.), IX. 88. o., 93. o., 94. o.
143. Uo. 59. o., 171. o.

144. Jolly, J.: Recht und Sitte der Indo-Aryer (Strassburg, 1896.), 54. o., 88. o.
145. Jolly, J.: Ueber die rechtliche Stellung der Frauen bei den alten Indern (München, 1876.), 425. o.
146. Strange, W. T.: i. m. I. k. 38. o.
147. Gehring, H.: Süd-Indien (Gütersloh, 1899.), 78. o., 80. o.
148. Buhler, id. mü, IX. 90. o.
149. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, VIII. 253. o.
150. Jolly, J.: Recht und Sitte... 54. o.
151. Madras Government Museum, II. 162. o.
152. Monier-Williams, M.: Brahmanism and Hinduism (New York, 1891.), 354. o.
153. *Politisch-Anthropologische Revue*, III. 711. o.
154. Winckler, H.: Die Gesetze Hammurabis (Lipcse, 1902.), 22. o.
155. Grimm, J. L. C.: Deutsche Rechtsalterthümer (Göttingen, 1854.), 436. o.
156. Furnival, F. J.: Child-marriages, Divorces, etc. (London, 1897.), XXVII, XXXIX, XI.
157. Hauri, J.: i. m. 131. o.
158. Lane, E. W.: id. mü, I. k. 268. o., 466. o.
159. JAI, X. 138. o.
160. Rubruck Wilhelmus útleírása. Lásd: Napkelet felfedezése. Id. kiad. 130. o.
161. Kohler, Peiser: Aus dem Babylonischen Rechtsleben, II. k. 9. o.
162. Holtzmann, A.: i. m. I. k. 258. o.
163. Zimmer, H.: Altindisches Leben (Berlin, 1879.), 328—331. o.
164. Uo. 156. o., 161—164. o.
165. Jolly, J.: Ueber die rechtliche Stellung... Id. kiad. 448. o.
166. *Nineteenth Century*, XLV. 769. o.
167. Wilkins, W. J.: i. m. 391. o.
168. Uo. 365. o.
169. Monier-Williams, M.: i. m. 472. o.
170. JASB, VI. 119. o.

171. Vö. Mahábhárata 376. szakasz.
172. JASB, VI. 376. o.
173. Jolly, J.: Recht und Sitte... 61. o.
174. JAI, XII. 290. o.
175. Risley, H. M.: Census of India I. *Ethnographic Appendices* 1901. 74—75. o.
176. Keller, A. G.: Homeric Society (New York, 1902.), 227. o.
— Homérosz: Iliász, XXII., 477., V. 389.
177. Szicíliai Diodórosz: Bibliotheca Historica XII. 12.
178. Becker, W. A., — Hermann, K. F.: Charikles (Lipcse, 1854.), III. k. 289. o.
179. Lecky, W. E. H.: i. m. II. k. 316. o.
180. Friedländer, L.: i. m. I. k. 411. o.
181. Athenagorasz: *Apologia*. 28.; *Apostolic Constitutions*. (Apostoli határozatok), III. 2.
182. Lea, H. C.: i. m. 35. o.
183. Wellhausen, J.: i. m. 433. o. 455. o.
184. Jolly, J.: *Les seconds mariages* (Párizs, 1896.), 194. o.
185. Uo. 177. o.
186. Uo. 193. o.
187. Lea, W. E. H.: i. m. 283. o.
188. Jolly, J.: i. m. 193. o.
189. Tacitus: *Germania*, 19. (L. Összes művei. Id. kiad.)
190. Stammler, C.: *Stellung der Frauen im alten Deutschen Recht* (Berlin, 1877.), 37. o.
191. Henderson, E. F.: *Translations of Select Documents of the Middle Ages. Dialogue of the Exchequer* (London, 1892.), B. 2. XVIII.
192. Pike, L. O.: *Crime in England* (London, 1873—1876.), I. k. 428. o.
193. Jolly, J.: i. m. 202. o.
194. Jolly, J.: Recht und Sitte... 59. o.; Hopkins, E. W.: *The Religions of India* (Boston, 1895.), 541. o.; Kohler, J.: *Zur Urgeschichte der Ehe* (Stuttgart, 1897.), 28. o.
195. Hearn, L.: *Japan.* (New York, 1904.)